

مجلہ ”پنجاب کلچر“

ISSN: 2789-4444, 2789-4452

- مدیر اعلیٰ : پروفیسر ڈاکٹر نیلہ رحمن
مدیر : پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق
نائب مدیر : ڈاکٹر کرامت علی مغل
مجلس ادارت/ مشاورت (الف بائی ترتیب نال)
بیرونی : این مرفی، ڈاکٹر (کینیڈا)، جسیر کور، ڈاکٹر (انڈیا)، جگ موہن سنگا، ڈاکٹر (کینیڈا)
روی روند، ڈاکٹر (انڈیا)، کنول جیت کور (کینیڈا)، ناشر نقوی، ڈاکٹر (انڈیا)
ہانسوزرزیسلر، ڈاکٹر (سوئیڈن)
اندرونی : اقبال شاہد، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)، شاہد محمود کاشمیری، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر (پاکستان)، عاصمہ قادری، ڈاکٹر (پاکستان)
عبداللہ جان عابد، ڈاکٹر (پاکستان)، نوید شہزاد، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
یوسف خٹک، پروفیسر ڈاکٹر (پاکستان)
کمپوزنگ : محمد سدھیر
چھاپہ خانہ : پنجاب یونیورسٹی پریس، لاہور
پتہ : ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار، پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج
علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)
ای میل : director.ipcs@pu.edu.pk, punjab-culture@pu.edu.pk
آن لائن ویب سائٹ:

<https://punjabculture.ipcs.edu.pk/website/journal/archives>

انڈیکسنگ ویب سائٹ: <http://tehqueeat.org>

فون/ فیکس : 042-99210834

مجلہ چھبماہی ”پنجاب کلچر“ وچ چھپن والے مقالے، مقالہ نگاراں دی ذاتی راء تے مبنی ہوندے نیں۔
ایہنوں ادارہ یا ادارتی کمیٹی دی راء تصور نہ کیتا جائے..... (ایڈیٹر)

“Punjab Culture”

ISSN: 2789-4444, 2789-4452

Editor-in-Chief : Prof. Dr. Nabila Rehman

Editor : Prof. Dr. Zahir Ahmad Shafiq

Deputy Editor : Dr. Kramat Ali Mughal

Editorial & Advisory Board:

External: Ann Murphy, Dr. (Canada), Heinz Werner Wessler, Dr. (Sweden),

Jagmohan Sangha, Dr. (Canada), Jasbir Kaur, Dr. (India),

Kanwal Jeet Kaur (Canada), Nashir Naqvi, Dr. (India),

Ravi Ravinder, Dr. (India),

Internal: Abdullah Jan Abid, Dr. (Pakistan), Asma Qadri, Dr. (Pakistan)

Iqbal shahid, Dr. (Pakistan), Naveed Shahzad, Dr. (Pakistan)

Shahid Mahmood Kashmiri, Dr. (Pakistan),

Yousaf Khushk, Dr. (Pakistan), Zaheer Ahmad Shafiq, Dr. (Pakistan)

Composer : Muhammad Sudheer

Printing : Punjab University Press, Lahore

Address : Institute of Punjabi & Cultural Studies

Punjab University Oriental College,

Allama Iqbal Campus, Lahore. (Pakistan)

E-mail : director.ipcs@pu.edu.pk, punjab-culture@pu.edu.pk

Online Website :

<https://punjabculture.ipcs.edu.pk/website/journal/archives>

Indexing Website: <http://tehqeeqat.org>

Tel./Fax No.: 042-99210834

ISSN: 2789-4444
2789-4452تحقیقی مجلہ پنجابی زبان تے ادب
ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار

پنجاب کلچر

(چھپما ہی)

جلد 04، شمارہ 02، مسلسل شمارہ نمبر 08..... جولائی، دسمبر 2024ء

مدیر اعلیٰ

پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن

مدیر

پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

نائب مدیر

ڈاکٹر کرامت علی مغل

پنجاب یونیورسٹی، لاہور

مقالہ لکھنے والیاں لئی اصول تے قاعدے / ہدایتاں

- 1- مقالہ ان چھپیا ہووے تے کسے دوسری تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔
- 2- مقالہ ان پیج پروگرام، 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سو فونٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلیا جاوے۔
- 3- مقالے دے پہلے صفحے اُتے پٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہوون:
مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پیس، فون نمبر: دفتر تے موبائل، ای میل پیس، مقالے دے ان چھپے ہون دی آپ گواہی تے دستخط۔
- 4- ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ 100 (Abstract) توں 200 لفظاں وچ کار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں پٹھ لکیر لائی جاوے۔ جیہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی اگھویں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہو سکے۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھراں جیہڑے مقالے دے مختلف پکھاں نوں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چڑھدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature پٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھتیر پٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جیہناں سرناویاں نوں پورا اے یاں جس بھی کھتیر دا ویرا کردا اے اوہناں دے پٹھ وی لکیر لائی جاوے جویں Social & Political Culture، Colonial، Feminist، Folk، وغیرہ
- 5- مقالے وچ جدول پہلی وار کسے اہم شخصیت دا ناں آوے تے کمائیاں (بریکٹاں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موتے مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کر کے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے اوہنے اوہدی حاکی دے سال لکھے جان اتے کسے اہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ورا لکھیا جاوے۔
- 6- پنجابی توں علاوہ دو جیاں زبانوں وچ شخصیتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں کمائیاں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔
- 7- حوالیاں، مآخذ اں تے کتابیات لئی ”پنجاب کلچر“ لئی متھے طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:
کتاب دا حوالہ: عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء) 40۔
کتابیات وچ اندراج: عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء
مضمون دا حوالہ: فوزیہ حنیف، ڈاکٹر، ”ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ“، کھوج 81 (جولائی۔ دسمبر 2018ء): 47۔
مآخذ اں کتابیات وچ اندراج:
فوزیہ حنیف، ڈاکٹر، ”ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ“، کھوج 81 (جولائی۔ دسمبر 2018ء) 47-81

Online Sources لئی:

ویب سائٹ دا پورا پیس، اوس توں فائدہ چکھن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرناویں تے لیکھک دا ناں وی دیو۔

- 8- جھیمہائی ”پنجاب کلچر“ HEC دی ’Y‘ کمیٹی وچ شامل ہے تے اوس دی ہدایت مطابق ہی ایس وچ مقالہ چھپاؤن توں پہلاں دو ماہراں کول مخفی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلیا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، منفی رائے دے مطابق ہی مقالے نوں ”پنجاب کلچر“ وچ شامل کرن یا نہ کرن دا فیصلہ کیتا جاندا اے۔

آن لائن ویب سائٹ: <https://punjabculture.ipcs.edu.pk/>

انڈیکسنگ ویب سائٹ: <http://tehqueeqat.org>

حوالیاں لئی ہور جانکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style_chicago.htm

مدیر: جملہ پنجاب کلچر۔ ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار، پنجاب یونیورسٹی علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: director.ipcs@pu.edu.pk, punjab-culture@pu.edu.pk

Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دوئی نعت رسول مقبول والی ، جیندے حق نزول لولاک کیتا
خاکی آکھ کے مرتبہ وڈا دتا ، سب خلق دے عیب تھیں پاک کیتا
سرور ہونیکے اولیاں انبیاں دا ، اگے حق دے آپ نوں خاک کیتا
کرے اُمّتی روز قیامت ، خوشی چھڈ کے جیو غم ناک کیتا

سید وارث شاہ

فہرست

07	مدیر	اداریہ	
		کھوج پرکھ:	
09	ڈاکٹر شمینہ بتول/ عفت عاشق	علامہ اقبال دی طویل نظم مسجد قرطبہ دا پنجابی ترجمہ	1
19	عمارہ صائمہ/ ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو	پنجابی سماج وچ سوانی دی تھان	2
39	ڈاکٹر سید فرمان علی شاہ	شاہ حسینؒ، بابا بلھے شاہؒ تے خواجہ غلام فریدؒ دی کافی وچ موجود سوز و کرب تے روحانی ایسے دی حقیقت تے معرفت	3
55	ستونت کور/ ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان/ پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ	گور وگرنٹھ صاحب وچ براجمان عربی، فارسی شہزادولی دا اجوکا چتر	4
71	سحرش افتخار/ ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا	پنجابی کلاسیکی شاعری وچ ٹھونویں	5
		پنجاب تے پنجابی بارے اُردو مقالہ:	
83	قدسیہ نمبر/ ڈاکٹر بدر مسعود خان/ نسیم مانی	جدید سراپکی شاعری میں روایت کا تصور	6

اداریہ

ہائر ایجوکیشن کمیشن ولوں ”Y“ کیٹگری وچ منظوری مگروں پنجاب کلچر دا پہلا تے مسلسل اٹھواں شمارہ سچناں بیلیاں دی سیوا وچ پیش اے۔ ہتھلے شمارے وچ گل چھہ تحقیقی تے تنقیدی مضمون شامل تیتے گئے نیں۔ پہلا مضمون علامہ اقبال دی طویل نظم ”مسجد قرطبہ“ دے پنجابی ترجمے دے حوالے نال اے جیہنوں پی ایچ ڈی ریسرچ سکالر عفت عاشق نے ڈاکٹر شمینہ بتول دے نال مل کے لکھیا اے۔ دوجا مضمون پی ایچ ڈی ریسرچ سکالر عمارہ صائمہ نے ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو نال مل کے لکھیا اے۔ مضمون داسرناواں ”پنجابی سماج وچ سوانی دی تھان“ اے جیہدے وچ لہندے پنجاب دے سماج تے سوانیاں بارے کھوج تے پرکھ کیتی گئی اے۔ پنجابی کلاسیکی شاعری وچ سوز، کرب تے المیے دا بیان ودھیر ملدا اے۔ ایس کپھوں ڈاکٹر سید فرمان علی شاہ نے ”شاہ حسین، بابا بلھے شاہ تے خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں وچ موجود سوز و کرب تے روحانی المیے دی حقیقت تے معرفت“ دے سرنوویں پیٹھ کھوج تے پرکھ کیتی اے۔ اوہناں دے مقالے نوں تیجے نمبر تے شامل کیتا گیا اے۔ شمارے دا چوتھا مضمون ”گورونگرتھ صاحب وچ براجمان عربی، فارسی شہد اولی دا اجوکا چتر“ اے جیہنوں ستونت کور، ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان تے ڈاکٹر مجاہدہ بٹ نے رل کے کھوجیا تے پرکھیا اے۔ پنجابی کلاسیکی شاعری وچ سماج، سماجی رسماں رواجیاں تے رہتل دے نال نال جنوراں، کیڑیاں، پتنگیاں، فصلاں تے جڑی بوٹیاں تک دا ذکر ملدا اے۔ ایس کپھوں سحرش

افتخار نے ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا نال رل کے ”پنجابی کلاسیکی شاعری وچ ٹھونویں“ دے سرناویں پیٹھ کھوج کیتی اے۔ اوہناں دے ایس مضمون نوں وی شامل اشاعت کیتا گیا اے۔ چھیواں مقالہ ”جدید سرائیکی شاعری میں روایت کا تصور“ دے سرناویں پیٹھ ڈاکٹر بدر مسعود دی کھوج تے مشتمل اے۔ ایہ مقالہ اردو زبان وچ اے۔ ”پنجاب کلچر“ نوں ہائر ایجوکیشن کمیشن پاکستان دے ضابطیاں تے عالمی پدھر دے معیاراں دے مطابق ترتیب دتا جا رہیا اے۔ جیہدے وچ شامل مقالے مروجہ اصولاں تے قاعدیاں دے مطابق پرکھن مگروں پُنے جاندے نیں۔ اُمید اے ساڈی ایہ کاوش پڑھنہاراں لئی فایدے مند ثابت ہووے گی۔

مدیر.....

☆ ڈاکٹر شمیمہ بتول
☆☆ عفت عاشق

علامہ اقبال دی طویل نظم مسجد قرطبہ دا پنجابی ترجمہ

Abstract:

Allama Iqbal is one of the most famous poets of east. Out of his book Bal-e-Jibril has different status Masjid-e-Qurtaba was included in long poems of Bal-e-Jibril which was written by Allama Iqbal during his visit to undulas (spain). Poems of Bal-e-Jibril were translated by Aseer Abid in 1995 with the title of Jibril Odari. His writing style was beautiful, attractive and admirable. In the poem of Masjid-e-Qurtaba Aseer Abid narrated same topics of Iqbal's Bal-e-Jibril. In the poem of Masjid-e-Qurtaba mosque's ambiance, love, ideology of fun and braveness of devout man. During the translation of Masjid-e-Qurtaba Aseer Abid had used proper pattern of words and sentence formation.

Keywords: Allama Iqbal, Most Famous, Bal-e-Jibril, Translated, Aseer Abid, Jibril Udari, Masjid-e-Qurtaba.

علامہ اقبال اک عہد ساز شخصیت سن جیہناں نے اپنی قابلیت، دانائی تے سیاسی بصیرت راہیں تعمیر پاکستان وچ اہم کردار ادا کیتا۔ علامہ اقبال دا کلام فارسی تے اُردو زبان وچ سنگ میل دی حیثیت رکھدا اے۔ بال جبریل اوہناں دی شاعری دی اہم کتاب اے جیہدے وچ اوہناں نے غزلاں، رباعیاں، قطعات تے نظماں شامل کیتیاں نیں۔ بال جبریل علامہ اقبال دا دوجا اُردو کالم اے جیہدے پہلے مجموعہ بانگ درا دی اشاعت دے تقریباً دس ورہیاں بعد 1934ء وچ مرتب کیتا گیا۔ بال جبریل دیاں نظماں سراہن یوگ نیں جیہناں وچ کجھ طویل نظماں جیویں مسجد قرطبہ، ساقی نامہ تے ذوق و شوق جد کہ باقی نظماں مختصر نیں۔ اقبال دیاں ایہناں نظماں وچ اکھراں دی جڑت، ڈھکویں ردیف قافیہ تے صنعتاں دا برملا اظہار لہجہ اے۔ ڈاکٹر رابعہ سرفراز

دے آکھن موجب:

”اقبال کا معجزہ نما اسلوب ان کی مخصوص شعریات کے سبب سے ہے جو اردو کے باقی تمام شاعروں سے مختلف تھی۔ انھوں نے تراکیب کے ذریعے فکر اور جذبے کو بے کراں وسعتیں عطا کیں۔ انھوں نے اردو شاعری کو خیال آرائیوں اور کج بیانیوں سے نکال کر زندگی کے شانہ بہ شانہ کھڑا کیا۔ ان کی شعری عظمت کے سفر میں ان کی تراکیب سنگ میل کی حیثیت رکھتی ہیں۔“ (1)

علامہ اقبال دیاں طویل نظماں وچ مسجد قرطبہ ”Cordoba Mosque“ مشہور و معروف اے جیہڑی اوہناں نے اکتوبر 1932ء وچ تیجی گول میز کانفرنس وچ شرکت توں واپسی تے جنوری 1933ء وچ ہسپانیہ دی سیاحت دے دوران لکھی۔ ہسپانیہ صدیاں تیک مسلماناں دی تہذیب و تمدن دا گہوارہ رہیا اے۔ قرطبہ سپین دا معروف شہر اے۔ ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی لکھدے نیں:

”قرطبہ (Cordoba) اسپین کے صوبہ اندلوزیا (اندلس) کا معروف شہر ہے۔ مسلمانوں کے دور حکومت میں صدر مقام رہا۔ آج بھی اس کے قدیم حصے میں واقع دروازوں، تنگ اور پرچھ گلیوں، برجوں اور فصیل کے باقی ماندہ حصوں کی صورت میں قرطبہ کی عظمت رفتہ کے نشانات باقی ہیں۔ سونے اور چاندی کے پانی سے نقش نگاری کی صنعت آج بھی قرطبہ میں زندہ ہے۔“ (2)

قرطبہ دی تاریخ کئی صدیاں پرانی اے۔ قرطبہ مسجد پہلاں پہل عبد الرحمن اول نے تعمیر کرنا شروع کیتی مگروں وقتاً فوقتاً دو بے حکمراناں جیویں عبد الرحمن دے فرزند ہشام اول، محمد بن ابی عامر تے عبد الرحمن ثانی نے ایہدی توسیع تے تعمیر کروائی۔ مسجد قرطبہ دی آرائش و زیبائش ول بہتا دھیان دتا گیا۔ سنگ مرمر دافرش بنوایا گیا، چھت وچ نقش و نگار بنوائے تے دیواراں نوں من کچھویں ڈھنگ راہیں تعمیر کیتا گیا۔ ستون بنوائے گئے، لمبے چوڑے دروازے تے خوش شکل محراب بنوائے گئے۔ ڈاکٹر محمد زکریا ایس حوالے نال لکھدے نیں:

”مسجد قرطبہ دی تعمیر عبد الرحمن اول نے 785ء میں شروع کی۔ بعد ازاں مختلف حکمرانوں نے اس میں بے حد توسیع کی تا آنکہ یہ اپنے زمانے میں دنیا

کی سب سے بڑی مسجد بن گئی۔“ (3)

جدوں علامہ اقبال اندلس دی سیاحت دے دوران ایس مسجد وچ گئے تے اوہناں نوں بہت افسوس ہویا کیوں جے ایس مسجد وچ گرجا گھر تعمیر کروایا جا چکیا سی۔ علامہ اقبال نے نماز پڑھن لئی عیسائی پادری کولوں اجازت لئی۔ ہن ایہ سرکاری محکمہ آثارِ قدیمہ دی تحویل وچ آئے۔ محمد عبداللہ قریشی آکھدے نیں:

”عیسائیوں نے بعد فتح قرطبہ اس مسجد میں جا بجا چھوٹے چھوٹے گرجے بنا دیئے تھے جنہیں اب صاف کر کے مسجد کو اصل حالت پر لانے کی تجویزیں کی جا رہی ہیں۔ میں نے ناظم آثارِ قدیمہ کی معیت میں جا کر بہ اجازت خاص اس مسجد میں نماز ادا کی۔“ (4)

عیسائی راہباں نے مسجد دیاں دیواراں تے محراباں اُتے لکھیاں قرآنی آیات اتے پلستر کروا دتا۔ جدوں پلستر اکھاڑیا گیا تاں قرآنی آیات آب و تاب نال دکھالی دتیاں۔ عبداللہ چغتائی ایس حوالے نال لکھدے نیں:

”آج پانچ چھ سو سال کے بعد جب وہ پلستر محکمہ آثارِ قدیمہ کے حکم سے اکھاڑا گیا تو وہی نقوش اپنی پرانی شان میں دنیا کے سامنے آگئے۔ اگر پلستر نہ ہوتا تو یہ نقوش غالباً بالکل محو ہو جاتے۔ ان نقوش کو دیکھ کر جو لذت قرآن اور اسلام کے مفہوم کے متعلق محسوس کی وہ کہیں بھی حاصل نہیں ہو سکتی۔“ (5)

بال جبریل دا منظوم پنجابی ترجمہ اسیر عابد نے 1995ء وچ جبریل اڈاری دے سرناویں پیٹھ مکمل کیتا۔ مجلس ترقی ادب ولوں ایہدی اشاعت کیتی گئی۔ جے مسجد قرطبہ دا فکری پکھوں ویروا کرے تاں اسیر عابد نے ترجمہ کردیاں موضوعات ادہ ای بیان کیتے نیں جیہڑے علامہ اقبال دی اصل لکھت وچ بیان کیتے گئے نیں۔ مسجد قرطبہ نظم وچ کائنات دے وسیع و عریض نظام، فلسفہ عشق، نظریہ فن، مسجد قرطبہ دا جاہ و جلال، مرد مومن تے ہسپانیہ دے مسلماناں دی عظمت بیان کیتی گئی اے۔

کائنات وچ ہر لمحے تبدیلی واپردی اے جیویں شام سویرے دا تبدیل ہونا، موت تے حیاتی، اللہ دیاں قدرتاں، ویلے دے لنگھن تے پرت کے نا آون دا نہ رکن والا سلسلہ جاری و ساری اے۔ اسیر عابد ایس حوالے نال لکھدے نیں:

تیرے شام سویرے دی کیہ ایدوں ودھ حقیقت!

ویلی دی اک روڑھ جدے وچ نہیں کوئی لیل نہاراں (6)
 کائنات دے حوالے نال علامہ اقبال نے نو شعر بیان کیتے نیں۔ کائنات دے تغیر و
 تبدل تے نہ رکن والے نظام وچ ہر شے دے فنا ہوون تے اللہ دے ازل توں ابد تیک رہن تے
 اوہدی وڈیائی نوں بیان کیتا گیا اے۔

فلسفہ عشق دے سرناویں پیٹھ عشق دی اہمیت بارے دسیا گیا اے جیہڑی اک اجہی
 نینہہ اے جیہدے بل بوتے تے کائنات دا نامکن والا سلسلہ وی قائم اے۔ ”پہلے آپ ہے رب
 نے عشق کیتا معشوق ہے نبی رسول میاں“ یعنی ایس عشق دے بل بوتے تے کائنات دا ظہور
 ہویا۔ مرد مومن دا عشق، جبریل دا عشق، مسجد قرطبہ دے حکمراناں دا اوہدی تعمیر کروان بارے عشق
 یعنی عشق ای اوہ حقیقت اے جیہدے تے کائنات دا لامتناہی نظام منحصر اے۔ جیویں:

عش حسابے جنتریاں وچ حال گھڑی توں وکھرے

ہور وی پین زمانے جنھاں دا نہ کوئی نام اے

عشق ہے دم جبریل امین دا، عشق نبی دا سینہ

عشق رسول خدا دا، عشق خدا دا پاک کلام اے (7)

حضور صلی اللہ علیہ وسلم دا اللہ نال عشق ایس حد تاں کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم اوکڑاں جھیلیاں پر رب
 دے سنیہڑے نوں پوری دیانت داری نال لوکاں تیکر اپڑایا۔

نظریہ فن بھادویں مسجد قرطبہ دی تعمیر ہووے، موسیقی، سنگ تراشی، مصوری، نغمہ تے
 شاعری دا ہووے بغیر محنت تے لگن دے کجھ وی حاصل نہیں ہو سکدا۔ جیویں:

رنگ قلم یا تاج محل یا ساز سخن یا سرگم

فن کرامت کرے ہمیشاں رت جگر دی لالی (8)

مسجد قرطبہ دے جاہ و جلال دی بنیاد وی عشق اتے اے یعنی وکھو وکھ حکمراناں دی دانائی
 دا مونہہ بولدا ثبوت اے۔ سید عابد علی عابد دے آکھن موجب:

”مسلمانوں نے، مسلمان فنکاروں نے، سنگ تراشوے نے، معماروں نے

اسی فیض عشق سے، اسی ذوق عمل سے کام لے کر ہنر کے اور فن کے کیسے

کیسے نادر نمونے تخلیق کیے ہیں۔ مسجد ”قوت اسلام“ سے لے کر مسجد قرطبہ

تک ایک طرف اور الحمراء سے لیکر تاج محل تک دوسری طرف عشق نے کیا

کیا گل کھلائے ہیں۔“ (9)

مسجد قرطبہ دی خوبصورتی، قرآنی آیات توں دیواراں دا مزیں ہونا، ستوناں دی ناکن والی قطار، فانوس دیاں جگمگ کردیاں لاٹاں تے مسجد دے احاطے وچ بچے اپنی مثال آپ نیں۔
جیویں:

تیرا روپ جلال جلالاں، اک مومن دیاں شانان
اوہ وی جل جلالاں والا، توں وی جل جلالاں (10)

مسجد قرطبہ تے مرد مومن دیاں صفتاں وچ سانجھ دکھالی دیندی اے۔ مسجد دا جاہ و جلال بیان کردیاں علامہ اقبال مرد مومن دی شجاعت تے بہادری دے گن گاندے نیں۔ مسجد دی بلندی، خوبصورتی، روشنی، وسعت تے زیبائش توں مرد مومن دیاں اجیہیاں صفتاں نوں بیان کیتا گیا اے جیہدا تذکرہ قرآن و حدیث تے اسلامی تاریخ وچ ملدا اے۔ مرد مومن دی مجاہدانہ حیاتی بارے اُچ بیان کیتا گیا اے:

ایہ ہے مرد مجاہد ایہدی بکتر لا الہ دی
تلواراں دیاں چھاواں تھلے ہمشتر لا الہ دی (11)

مسجد قرطبہ دی شان و شوکت بیان کردیاں علامہ اقبال نے ہسپانیہ دے مسلماناں دی عظمت تے عزت بارے لکھیا اے۔ ہسپانیہ وچ پہلے پہل مسلمان عرب ولوں آئے جیہناں نے ایتھوں دے عیسائیاں نوں شکست دتی۔ عبدالرحمن اول نے حکومت قائم کردیاں بڑیاں اوکڑاں ویکھیاں۔ طارق بن زیاد نے اندلس دی دھرتی اُتے اپڑدیاں اپنیاں کشتیاں ساڑ دتیاں سن۔ اوہناں مسلمان حکمراناں نے حکومت وچ لوکاں نوں دیانت داری، صداقت تے پرامن ماحول مہیا کیتا۔ ہسپانیہ دے مسلماناں توں پورپ دے لوکاں نے حیاتی لنگھاون دے ڈھنگ سکھے جیویں صفائی، پانی دی رسائی دا نظام، مکاناں دی کشادگی، ہوا دی لوڑ، سڑکاں دی چوڑائی تے روشن دانان دی اہمیت۔ جیویں اسیر عابد لکھدے نیں:

جنھاں اکھیاں مشرق تے مغرب نوں چانن ونڈے

پورپ دے ہنیرے دی عمرے اوہناں راہ دکھائے (12)

ہسپانیہ وچ مسلمان حکمراناں دی شان و شوکت بیان کردیاں علامہ اقبال مایوس دکھالی دیندے نیں، کیوں جے ہن مسجد قرطبہ وچ کئی صدیاں توں اذاناں نہیں ہویاں۔ ایس دھرتی اُتے عیسائیاں دا قبضہ اے۔ جیویں:

تاریاں دی اکھ اندر تیری دھرتی مان اسماناں

صدیاں توں نہیں ملیاں تیرے ویہڑے وچ اذاناں (13)

علامہ اقبال دے نیڑے جے جرمنی وچ پادری مارٹن لوتھر دی اصلاح مذہب دی تحریک کامیاب ہو سکدی اے، انقلاب فرانس تے اٹلی دی مسولینی دی قیادت وچ کامیابی حاصل ہو سکدی اے تے فیملت اسلامیہ دی نشات ثانیہ وی ممکن اے۔ دریائے وادی الکبیر دے کنارے کھڑے ہو کے علامہ اقبال اک واری فیرواحیائے اسلامی دا سفنا ویکھ رہے سن۔ اوہ چاہندے نیں کہ مسلماناں نوں اوہناں دا شاندار ماضی دوبار مل جائے۔ ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی لکھدے نیں:

”مسلمانوں کی عظمت و شوکت، ان کا عبرت ناک زوال، یورپ پر مسلمانوں کے احسانات اور یورپ کی احسان فراموشیاں، ان سب چیزوں کی یاد اقبال کے قلب و ذہن کو جذبات کا محشر بنائے ہوئے ہے۔ بہر حال وہ مسلمانوں کے روشن مستقبل سے مایوس نہیں۔“ (14)

مسجد قرطبہ دافنی پکھوں ویروا کرئیے تاں علامہ اقبال تے اسیر عابد نے ترجمہ کردیاں ایس نظم وچ کل 8 بند لکھے نیں جدکہ شعراں دی کل تعداد 64 اے۔ نظم نوں 7 شعری بنداں وچ ونڈیا گیا اے۔ مسجد قرطبہ نظم دی بھرتے وزن اوزان بارے ڈاکٹر رفیع الدین ہاشمی لکھدے نیں:

”مسجد قرطبہ ترکیب بندہیت کے آٹھ بندوں پر مشتمل ہے۔ بحر کا نام منسرح مثنوی موقوف مکسوف اے۔ اس کا وزن اور ارکان یہ ہیں۔“

مُفْتَعِلُنْ فَاَعِلُنْ مُفْتَعِلُنْ فَاَعِلَاتْ۔ (15)

نظم دا موضوع دلکش تے من کچھواں اے جیہدے وچ مسجد قرطبہ دی تاریخی اہمیت دے نال نال اودہی رعنائی تے خوبصورتی بیان کیتی گئی اے۔ ایس نظم نوں علامہ اقبال نے چچویں اکھراں دی جڑت نال بیانیا تے اسیر عابد نے ایہدا ترجمہ کردیاں اجیہے اکھر ورتے نیں جیہڑے اوپرے نہیں جا پدے۔ علامہ اقبال دی طرح اسیر عابد نے کدھرے ردیف دی پابندی کیتی اے جدکہ شعراں دے اخیر تے قافیہ ورتیا گیا اے۔ جیویں علامہ اقبال آکھدے نیں:

عشق کے مضراب سے نغمہ تارِ حیات

عشق سے نور حیات عشق سے نارِ حیات (16)

ایسے شعر دا ترجمہ اسیر عابد نے انج کیتا اے:

عشق زرا بے پوٹا لائے کھڑ کے تار حیاتی

عشقیوں نور حیاتی چمکے، عشقیوں نار حیاتی (17)

نظم دے آغاز وچ علامہ اقبال نے سلسلہ روز و شب جیسے لفظ ورتے نیں۔ جیہناں نوں ترجمہ کردیاں اسیر عابد نے آوندے جانڈے شام سویرے لکھیا اے۔ جیویں علامہ اقبال لکھدے نیں:

سلسلہ روز و شب نقش گر حادثات

سلسلہ روز و شب اصل حیات و ممات (18)

ایں شعر دا پنجابی ترجمہ اسیر عابد نے ارج کیتا اے:

اوندے جانڈے شام سویرے خلقن نقش نگاراں

اوندے جانڈے شام سویرے موت، حیاتی کاراں (19)

نظم دے بند غزل وانگوں لکھے گئے نیں جیہناں وچ ردیف نہیں ورتی گئی۔ ایہ خصوصیت عربی شاعری دی اے۔ صنعت تضاد دی ورتوں کئی تھاواں تے کیتی گئی اے۔ جیویں:

اول، آخر، ظاہر، باطن سر شمشیر فناہ اے

نقش نویں یا ہون پرانے، ہون اخیر فناہ اے (20)

اسیر عابد نے ترجمہ کردیاں کئی تھاواں تے تکرار لفظی جیسے اکھر ورتے نیں جیویں:

عشق خماری پاروں پھل دا جشہ لس لس کردا (21)

جیہڑی پل پل پھولے پوٹھی اپنے عملاں والی (22)

صنعت تلمیح نوں اسیر عابد نے اپنے شعر وچ ارج ورتیا اے:

بھیت کلیمی، بھیت خلیلی ایہدیاں نیک اذاناں (23)

اسیر عابد نے مسجد قرطبہ دا ترجمہ کردیاں اجھے پھویں اکھر ورتے نیں جیہناں دا من

کھچواں تاثر ابھر دا اے جیویں نغمہ اللہ ہونوں اللہ ہودی جگنی آکھیا اے:

شوق ہلارے شوق ای میری وٹھلی اندر کوکے

اللہ ہودی جگنی پوری پوری اندر کوکے (24)

رمز کنایہ دا ورتاواوی مسجد قرطبہ دے ترجمے وچ دکھالی دیندا اے جیویں:

خاکی ہو کے نوری فطرت، بندہ اے رب ورگا (25)

استعارہ دی ورتوں وی اسیر عابد نے ارج کیتی اے:

اج وی ایس لوکائی اندراکھ ہرن ویاں ڈراں (26)

مجموعی پکھوں ویکھیا جاوے تاں اسیر عابد دا پنجابی ترجمہ سراہن یوگ اے جنہوں ٹھیٹھ
پنجابی اکھراں وچ بیان کیتا گیا اے۔ کسے وی لکھت دانٹری ترجمہ کرنا منظوم ترجمے نالوں سوکھا
اے لیکن منظوم ترجمے نوں بیان کردیاں کئی گلاں چیتے رکھنیاں پیندیاں نیں۔ اسیر عابد نے ایہ
فرض خوب نبھایا اے۔ علامہ محمد اقبال شاعر مشرق نیں جیہناں دی ہر نظم دے ہر شعر وچ تاریخی
کچھ موجود اے۔ اسیر عابد نے علامہ اقبال دی نظم مسجد قرطبہ دا پنجابی منظوم ترجمہ محنت تے لگن نال
بیان کیتا اے جیہڑا اوہناں دی قابلیت دا مونہہ بولدرا ثبوت اے۔

حوالے

- * Associate Professor, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore.
- ** Ph.D Scholar, Lahore College for Women University, Lahore.
- 1- Rabia Sarfraz- Iqbal ka Sheri Asloob (Islamabad: Adara frogh qaumi zabaan Pakistan, 2012)102
  - 2- Rafiuddin, Hashmi, Dr.- Iqbal ki Taweel Nazmein: Fikri-o-fani Mutalea (Lahore: Sang-e-Meel Publications, 2004)167
  - 3- Muhammad Zikria, Dr.- Tafheem Baal Jibreel (Lahore: Bazm-e-Iqbal, 2002)249
  - 4- Muhammad Abdullah, Qureshi, Murtb- Aaina-e-Iqbal (Lahore: Aaina Adab, 1967)19
  - 5- Abdullah Chughtai, Daira Muarif-e-Iqbal (Lahore: Punjab University Oriental College, 2006)160
  - 6- Aseer Abid, Jibreel Udaari (Lahore: Majlis Taraqqi Adab, 2004)269
  - 7- As Above, P-271
  - 8- As Above, P-273
  - 9- Syed Abid Ali A bid- Iqbal aur Ishhq, (بشمول) Iqbal ke Fikri Aaiine (Lahore: Sang-e-Meel Publications, 1990)86
  - 10- Aseer Abid- Jibreel Udaari, P-275
  - 11- As Above, P-277
  - 12- As Above, P-281
  - 13- As Above, P-283
  - 14- Rafiuddin, Hashmi, Dr.- Iqbal ki Taweel Nazmein, P-186
  - 15- As Above, P-187
  - 16- Aseer Abid- Jibreel Udaari, P-270
  - 17- As Above, P-271
  - 18- As Above, P-266
  - 19- As Above, P-267
  - 20- As Above, P-269
  - 21- As Above, P-271

- 22- Aseer Abid- Jibreel Udaari, P-287
- 23- As Above, P-275
- 24- As Above, P-275
- 25- As Above, P-279
- 26- As Above, P-283

☆ عمارہ صائمہ
☆ ☆ ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو

پنجابی سماج وچ سوانی دی تھاں

Women and our Society

Abstract:

Women are the integral part of the society. Phenomenal changes have taken place across the world in recent years but the status and fate of women has not changed much. In our country. Their situation has become much worse. Almost 70 years after independence. 80 percent of Pakistan women are still subjected to domestic violence. This discrimination and violence against women and girls deeply rooted in the soil of our societies. “No nation can rise to the height of glory unless your women are side by side with you. Use the customs of our customs. Thou women are the backbone of families and communities. In this article I wanted to point out some social norms. Which are set for only women under patriarchy system.

Keywords: women being human, integral, Phenomenal changes, Fate of women, violence, Patriarchy system.

کلچر، سماج، ریت روایت، رہن سہن، رکھ رکھاؤ، رواج ایہہ وکھو دکھ ناواں نال حیاتی دے اصول نہیں تے اصل وچ اکو امی نہیں۔ ساڈا معاشرہ جیہناں اصولاں تے کھلوتا اے اوہنوں کلچر کہندے نہیں۔ معاشرہ یا Society نوں سمجھن لئی Sociology دے عنوان: معاشرہ یا سماج کلچر یا ثقافت دے قانوناں نوں سمجھن ہوندی اے۔
معاشرہ یعنی سماج جیہناں سماجی اصولاں تے حیاتی قائم کردا اے اوہنوں کلچر یا ثقافت

آکھیا جاندا اے۔ کلچر، سماج دی تعریف ڈاکٹر سعید عبداللہ انج لکھدے نیں:
 ”دراصل یہ لفظ Cultivation (کاشت) کے معنوں سے ہوتا ہوا تربیت
 اور نشوونما اور ترقی کے منظم عمل تک پہنچا اور یہ ترقی و تربیت صرف انسان تک
 محدود نہیں بلکہ دیگر اشیاء مثلاً نباتات اور حیوانات بھی اس میں شامل
 ہیں۔“ (1)

انج جیویں کلچر لفظ دا تعلق مغرب نال اے تے اوتھے ای ایس دی ورتوں ہوندى
 ہوئے گی پر Society تے Sociology انسانی دماغ اوہدے دل، ذوق تے فکر دی تربیت
 تے تہذیب دا ناں سماج یا کلچر اے۔ لفظ دا خمیر، کتھوں وی اٹھیا ہوئے پر دنیا دے ہر کونے وچ
 اک سماج دی وسوں ہوندى اے۔ تہذیب تے تہذیب یافتہ دا تعلق تعلیم تے پڑھے لکھے انسان
 نال ہون لگ گیا۔ ہولی ہولی خوش مذاجی چنگا و بیہوار تے اخلاق روزی کماون دے گروى تعلیم نال
 جوڑ دتے گئے۔ ابھی اصول سماج وچ کلچر دے طور تے جانے جاون لگ گئے۔ کسے وی سماج وچ
 فرد دا کردار سماجی نفسیات نوں سمجھے بنا اپنی ہوند ثابت نہیں کر سکدا۔ سماجی نفسیات دا اک اہم
 موضوع سماج وچ موجود دو جنساں جیہناں نوں مرد تے عورت دے کردار نال جانیا جاندا اے
 انسان اے۔ سماج وچ ہر ساہ لہندے جی دے حقاں نوں تسلیم کردیاں پر امن معاشرہ اُسار یا
 جاندا اے۔ صدیاں توں موجود نظام وچ عورت دا کردار برابری دے حق نہیں رکھدا۔

عورت دا معاشرتی کردار انج دا اہم سوال اے۔ عورت نوں گھرداری تیک محدود ہو کے
 گھرتے خاندان وچ رہ کے کوئی ثانوی کردار ادا کرنا چاہیدا اے یا گھروں نکل کے سماج وچ اپنا
 حصہ پاونا چاہیدا اے؟ ایس سوال نوں ماضی یا اجو کے دور دے حوالے نال پرکھن دی کوشش
 کریے تے نتیجہ ہر دور وچ عورت دے اختیار گھٹ ای رہے نیں۔ گھر وچ یا گھروں باہر عورت
 دے وجود دی اہمیت نہ کدی سی تے نہ انج تیک ہے۔ اک لمبی مدت بعد جد زانیاں گھروں نکل
 کے سماج وچ اجوکی تہذیب پاروں حیاتی وچ سانجھ پاون لگیاں تے گھرتے باہر دوہاں پاسیاں
 دیاں ذمہ داریاں اوہدے گل پے گئیاں۔ انج زانیاں لئی پہلے توں وی ودھ مسئلے پیدا ہو گئے
 جیہڑیاں زانیاں گھروں نکل کے روزی روٹی دا آہر کردیاں نیں اوہ مرد وانگ چلھے چوکے نوں
 آزاد کدی وی نہیں ہو سکدیاں۔ اوہ گھروں باہر کم کرن باجوں وی زانیاں مرد وانگ آزادی نال
 سماج وچ گھم پھر نہیں سکدی۔ ایہدا مطلب ایہہ اے کہ انج دی عورت مرد دا کردار ادا تے کر رہی
 اے پر اوہ صدیاں توں جیہڑیاں ذمہ داریاں نال نتھی ہوئی اے اوہ وی پوریاں کرنا اوہدی ذمہ

داری نہیں تے جے اوہ اپنے حق لئی آواز چکن تے آپ ہداری اکھواندیاں نیں۔ اپنے حق لئی بولنا یا کوئی فیصلہ لینا اک زنائی لئی منع اے۔

عورت دے حق لئی سوچن والے ناری وادی یا Feminist اکھواندے نیں تے ناری وادونوں سماج وچ اک ہتھکا تحریک دے طور تے جانیا جاندا اے۔ مذہب ہوئے یا سماجی قانون عورت دی ذات دی حد محدود ای رہے گی۔ سماجی سبھا وچ زنائی دا وجود کدی قابل قدر نہیں رہیا تے جے کدی عورت اپنی ہمت نال تے اپنی ہوند تیک اڑ وی جائے اوہدی ذات نول انسان کدی نہیں سمجھیا گیا نہ اوہ کدی تھک سکدی اے نہ اوہنوں غصہ کرن دا حق اے نہ ظلم تے سی کرن دی اجازت اے جد کہ مرد سماج دا مضبوط فرد ہون دے باوجود گھر داری ولوں عورت دا محتاج ای رہے گا۔ اوہ کدی وی آپ پانی پین یا روٹی پکا کے کھاوون وچ فخر محسوس نہیں کرے گا۔ اوہ ہر دور وچ گھروں باہر دیاں ذمہ داریاں نبھاندا آ رہیا اے جیہڑیاں کہ وقت دے نال نال سوکھیاں توں ہور سوکھیاں ہوندیاں جا رہیاں نیں پر زنائی لئی خاص کر گھریلو زنائی لئی اوہدیاں ذمہ داریاں چوڑی گھنٹیاں دیاں نیں۔ سماج دے بنائے ہوئے قانون دے تحت عورت دی حد چار دیواری تیک اے۔ مولانا مودودی اپنی کتاب ”پردہ“ وچ عورت دیاں حداں بارے لکھدے نیں:

”مرد وزن کے احکامات میں بھی فرق ہے۔ ایسا کوئی حکم نہیں دیا گیا جس میں گھر سے باہر جانا پڑے اس کو گھر کی ملکہ بنایا گیا ہے۔ کسب مال کی ذمہ داری اس کے شوہر پر ہے اور اس مال سے گھر کا انتظام کرنا اس کا کام ہے۔ اسی طرح عورت محرم کے بغیر اکیلی سفر نہیں کر سکتی۔ یہاں تک کہ حج پر بھی نہیں جاسکتی۔ جماعت کی نماز اس پر واجب نہیں ہے۔ جمعہ اس پر فرض نہیں ہے، جہاد اس پر فرض نہیں۔ مولانا مودودی نفوس کے موجود ہے۔“ (2)

لگدا اے مولانا مودودی حضرت خدیجہؓ بارے نہیں جاندے سن کیوں جے اوہ اک کاروباری خاتون سن۔ ایٹھوں تیک کہ ساڈے پیارے نبیؐ اوہناں کول ملازمت کردے سن۔ مولانا ایہہ کنج آکھ سکدے نیں کہ کسب مال دی ذمہ داری صرف مرداں تے اے۔ ساڈے پیارے نبیؐ اپنے ای نہیں سگول لوکاں دے گھراں دے کم وی کر دیندے سن جیہدی مثال اوہ بڈھی زنائی اے جیہڑی روز رسول اللہؐ تے کوڑا سُدی سی تے جدوں بیمار ہوئی آپؐ اوہدا گھر صاف کردے اوہدا گھڑا بھر کے رکھدے تے اوہدے لئی کھانا وی پکا وندے سن۔

مولانا دے آکھن موجب عورتاں نوں جین دا کوئی حق نہیں۔ مرد دنیا وچ عین فطری حیاتی لنگھا وندا اے تے عورتاں مردی دسی ہوئی حیاتی جین دیاں پابند نہیں۔ نہیں تے سماج زنانی نوں باکردار عورت دی حیثیت نال تسلیم نہیں کرے گا۔ ایہہ طے کر لیا گیا اے کہ زنانی دا اصل مقام گھر اے۔ اوہ تعلیم تے تکنیک دے میدان وچ آئے گی تے سماجی تے مذہبی قانون دی خلاف ورزی کرے گی۔ زنانی سماج وچ ساٹھا کردار ادا کرے گی تے اپنی نسوانیت گوا دیوے گی تے بے معاشی نظام دا حصہ بن دی کوشش کرے گی تے خانگی نظام دے نال نال سماجی نظام وی تباہ تے برباد کر دیوے گی۔

عورت دی ایس محدود حیاتی نوں ہمیش حسین بنا کے پیش کیتا جاندا اے۔ گھر دی حیاتی خوبیاں بیان کردیاں گھروں باہر ہون دے نقصان گنوائے جان دے میں تے دسیا جاندا اے کہ باہر نکلنا اوہدے لئی کتنا اذیت ناک ہو سکدا اے تے ایہہ وی دسیا جاندا اے کہ جے اوہ گھروں باہر نکلے گی تے سماج وچ برائیاں پیدا ہون گیاں۔ ایتھوں تیک کہ جے زنانی لوڑ نال وی گھروں نکلے تاں ایہدا مطلب اے کہ اوہنے مرداں نوں بد نظری تے اکسایا اے تے جے زنانی مرداں دے شانہ بشانہ کم کرن لگ جائے تے گھر دا نظام وگڑ جائے گا۔ کیوں جے تنخواہ توں پنا کم کرن والا بنا بھاڑے توں کما جے باشعور ہو گیا تے دھوبی، باورچی، صفائی والی ماسی، چوکیدار، اکاؤنٹنٹ، آیا تے دل پرچاؤن لئی دکھو دکھ نوکرتے نوکرائیاں دی لوڑ پے سکدی اے۔ ایس جتھوں تیک ہو سکدا اے عورتاں نوں تعلیم توں وانجھا رکھو۔

ایہدے وچ شک نہیں کہ گھر داری لئی کسے دی پورا وقت ضروری رہندی اے۔ پر ایہہ پورا وقت صرف عورت ای خرچ کرے گی۔ ایہہ اک سماجی دھونس توں اڈ کجھ نہیں۔ ملکی ترقی لئی ملک دی ادھی آبادی نوں بے کار بنا دینا کوئی عقلمندی نہیں۔ عورت دا استحصال اج وی ساڈے سماج وچ موجود اے۔ مولانا مودودی عورت دے سماجی کردار بارے فرماندے میں:

”مرد کے دائرہ عمل میں آ کر عورتیں کبھی مردوں کے مقابلے میں کامیاب نہیں ہو سکتیں۔ اس لیے کہ وہ ان کاموں کے لیے بنائی ہی نہیں گئی ہیں۔ ان کاموں کے لیے جن اخلاقی و دینی اوصاف کی ضرورت ہے۔ وہ دراصل مرد میں پیدا کیے گئے ہیں۔ عورت مصنوعی طور پر مرد بن کر کچھ تھوڑا بہت ان اوصاف کو اپنے اندر ابھارنے کی کوشش کرے بھی تو اس کا دہرا نقصان خود اس کو بھی ہوتا ہے اور معاشرے کو بھی اس کا اپنا نقصان یہ ہے کہ وہ

پوری عورت رہتی ہے نہ پوری مرد بن سکتی ہے اور اپنے اصل دائرہ عمل میں جس کے لیے وہ فطرتاً پیدا کی گئی ہے ناکام رہ جاتی ہے۔ معاشرے اور ریاست کا نقصان یہ ہے کہ وہ اہل کارکنوں کے بجائے نااہل کارکنوں سے کام لیتا ہے اور عورت کی آدھی زنانہ اور آدھی مردانہ خصوصیات سیاست اور معیشت کو خراب کر کے رکھ دیتی ہیں۔ (3)

یعنی آج جیہڑیاں ہزاراں عورتاں ڈاکٹر، انجینئر تے استانیان دی شکل وچ سماج وچ فعال کردار ادا کر رہیاں نیں اوہ معاشرے دا نظام تباہ کر رہیاں نیں تے اپنی تعلیمی قابلیت دے باوجود نااہل نیں تے اہل مرداں دا حق کھا رہیاں نیں۔ ویلے نال دنیا دی ہر شے نے ترقی کیتی اے تے ایس بدلاناں ہر تھاویں منیا گیا اے مرد تے حیاتی دی نس بچ وچ ہر تھاویں دکھالی دیندا اے پر زنانی ایس تبدیلی نوں آسانی نال نہیں اپنا سکدی فیہر بھاویں تبدیلی تعلیم، سوچ یا لباس وی ہووے۔ مولانا مودودی دی سوچ مبالغے تے مبنی اے۔ یعنی جے اک زنانی کسے بس وچ کنڈیکٹر دا کم کرے گی تے ٹکٹ غلط تھاں دی کٹ دیوے گی۔ جے ٹائپ رائٹر تے ٹائپ کرے گی تے غلط ٹائپ کرے گی۔ ساڈا سماج سمجھدا اے کہ جدوں عورت گھروں کم کرن نکلے گی تے کما کے لیاوے گی فیہر اوہ عورت نہیں رہوے گی۔ اوہ نسوانی کماں توں ہتھ چک لوے گی یعنی مفتے دا نوکر ہتھوں نکل جاوے گا۔ اوہ دے وچوں مرد دی خدمت گزاری، بچیاں دی تربیت دی ذمہ داری نکل جاوے گی جیویں اللہ نے مرد دے ساتھی دی تخلیق دی تھاویں مرد لئی غلام دی تخلیق کیتی ہوئے۔

عورت مرداں وانگ وال کیوں نہیں کٹوا سکدی جے زنانی مرداں وانگ سرکھنڈا کے گرمی دے موسم وچ سرتوں اک دا بگولہ لاه سٹے تے تپدی گرمی وچ چادر دا تنبو اوس دی مجبوری نہ ہوئے تاں اوہ مرداں وانگ سکھ دا ساہ لے سکدی اے۔ انج کرن نال کسے دی تک وڈنے دا ڈر نہ ہوئے تے عورت وی مرداں وانگ جی سکدی اے۔ ایہناں دقیانوسی رواجوں (دقیانوس اصحاب کہف دے ویلے دا اک بادشاہ سی) نے مرداں لئی کوئی حد طے نہیں کیتی جد کہ ایہہ رواج صرف زنانی لئی بنے نیں۔

الحلال الحرام فی السلام وچ یوسف القرض وی ترجمہ کردیاں شمس پیرزادہ عورتاں دیاں حداں بارے انج لکھدے نیں:

”مرد گھر کا سردار اور خاندان کا سرپرست ہے۔ اسی بناء پر اس کی تخلیق اسی

طرز پر ہوئی اور اس کے اندر اس کی استعداد پائی جاتی ہے اور کارگر حیات میں اس کی حیثیت بھی یہی کچھ ہے۔ نیز وہ مہر اور نان نفقہ کا ذمہ دار ہے۔ لہذا عورت کے لیے جائز نہیں کہ اس کی اطاعت سے خروج اختیار کرے اور اس سے سرکشی کرے۔ اگر یہ تدبیر بھی کارگر نہ ہو تو پھر وہ اس پر ہاتھ اٹھا سکتا ہے۔ لیکن اسی صورت میں اذیت دہ حد تک زد و کوب کرنے اور چہرے پر مانے سے اجتناب کرنا چاہیے۔ بعض عورتوں کے لیے بعض حالات میں یہی علاج کارگر ہوتا ہے۔“ (4)

ظلم تے جبر دے بے شمار روپ نیں۔ دھرو دے نت نویں ہتھکنڈے ایجاد ہو چکے نیں۔ اسیں جبر دھرو تے زیادتی نال آئے دن نبر دے رہندے ہاں۔ پتا نہیں کنے مکروہ رویے ساڈیاں اکھاں سامہنے واپرے نیں تے کنے لگے رہ جاندے نیں۔ زنانی نال ہون والے مندے سلوک دیاں روایتاں صدیاں توں پرچلت نیں۔ عورت دی غلامی تے تابعداری نوں رومانوی قصے کہانیاں نے ہور وی سنگین بنا دتا اے۔ ماضی وچ زنانی دی ذات نال جڑے مسئلے تے انسانی حق کوئی اہمیت نہیں سن رکھدے۔ جوں جوں ویلا بدلدا گیا توں زنانی دی آواز اُچی ہوندی گئی۔

زنانی دی شعوری اہمیت تے ناری وادی پیچان نویں تنقیدی نظریاں کارن اے۔ مرد دی اُتھل نے زنانی نوں جبری نظر نال تکیا۔ اوہدی حیاتی تے نفسیات اپنے ذاتی مفروضیاں دی بیہ تے پرکھیا۔ اوہدے ایہی نظریات سماج تے ثقافت وچ جانے جاندے نیں۔ زنانی نوں انسان نے انسانی خوبیاں دی بیہ تے ویکھن دی تھاویں اوہنوں مرد دی سوچ تے ہو اس دے مطابق ویکھیا تے ورتیا۔ جیویں زنانی جذباتی اے، فسادی اے، کم عقل اے، کمزور اے، شر اے، مادیت پرست اے، مرد دادل پرچاون لئی اک کھڈونا اے۔

دو جے پاسے مرد طاقتور، ذہین، بہادر، عقلمند، رومانیت دا کرتا دھرتا اے۔ مرد دی ایسے سوچ تے زنانی نوں اپنے حق لئی سوچن تے مجبور کیتا تے ارج ناری واد تحریک سامہنے آئی۔ سعادت حسن منٹو دا عورت بارے نظریہ ایچ اے:

”تم عورت عورت پکارتے ہو، عورت ہے کہاں؟ مجھے تو اپنی زندگی میں صرف ایک عورت نظر آئی جو میری ماں تھی۔ مستورات البتہ دیکھی ہیں۔ (5)

زنانی دا سماجی کردار اجو کے دور دا نتر واں سوال اے جیہنوں نویں سماجی حیاتی دے

نظام وچ پرانی حیاتی دے اصولاں مگروں پرکھیا جاندا اے۔ سوچیا جا رہیا اے کہ آیا زنانی نوں چار دیواری وچ رہ کے گھر داری تیک محدود رہنا چاہیدا اے یاں باہر نکل کے سماجی نس بھج وچ سانجھ پانی چاہیدی اے۔ ایس توں اڈ ایہہ وی کہ زنانیاں گھروں باہر معاشی فکر لئی دوڑ بھج دا شکار نیں۔ اوہناں لئی مرداں وانگ گھر داری توں آزادی کیوں میسر نہیں؟ زنانیاں لئی سوچن والیاں نوں جدیدیت دے چاہیوان تے معاشرتی نظام دے ویری دے طور تے جانیا جاندا اے۔ سماجی نظام ہوئے یاں مذہبی دائرہ تہذیبیاں زنانی دے کردار نوں محدود ای رکھیاں نیں۔ ایڈوں پہلاں زنانی دا سماجی زندگی وچ کوئی کردار نہیں سی۔ ہُن اک لمبی مدت دی نس بھج توں بعد سوانیاں نے سماج وچ کوئی مقام بنا لیا اے پر ہن اوہدے تے گھرتے باہر دوواں پاسیاں دیاں ذمہ داریاں دا بوجھ پے گیا اے۔ جد کہ نویں دور تے قدیم زمانے دوواں وچ مرد یکطرفہ ذمہ داریاں نبھواندا آ رہیا اے۔ دنیا دے سارے مذہباں وانگ اسلام وچ وی زنانی دیاں حدوں محدود ای نیں۔ مسلمان مفکراں دے نال وٹاں سیاسی پارٹیاں نے وی زنانی دیاں حدوں نوں گھر دی چار دیواری تیک محدود رکھن دی تاکید کیتی اے جیہدی مثال جنرل ضیاء الحق دا دور حکومت اے۔ ایہدا مطلب اے کہ جیہناں زنانیاں دا کوئی پیو، بھرایاں شوہر نہیں اوہناں نوں زندہ رہن دا کوئی حق نہیں۔

مرد دنیا وچ عین فطری حیاتی لنگھاندا اے جد کہ عورت مرد دی دسی ہوئی حیاتی دی پابند اے۔ جے کر زنانی اپنی مرضی دی حیاتی گزارنا چاہوے گی اوہ باکر دار نہیں منی جاوے گی جے اوہ تعلیم تے تکنیک دے میدان وچ آئی تاں سماج تے مذہب دونوں قانوناں دی مجرم منی جائے گی۔

عورت جے معاشی نظام دا حصہ بنی تاں خانگی نظام دے نال نال سماجی نظام وی تباہ ہو جائے گا۔ عورت دی محدود حیاتی نوں سوہنا تے سؤلہ بنا کے دسیا گیا اے۔ گھر دے اندر رہن دیاں خوبیاں تے اہمیت تے وچاردتے جاندا اے نیں۔ جے اوہ گھروں باہر نکلے گی تے اوہدے لئی مصیبتاں دا کارن ہو سکدا اے۔ سماج وچ برائی دے پھلا دا کارن وی اوہدا گھروں باہر نکلنا ہو سکدا اے۔ جے اوہ ضروری کم لئی وی گھروں نکلدی اے تاں اوہنے مرداں نوں بری نظر نال تکن دی آپ دعوت دتی اے۔

Mary wall stone Graft پہلی مشہور لکھاری نیں جیہناں مرد تے عورت دے برابری دے حقاں تے گل کردیاں پدرا شاہی نظام نوں غیر فطری دسیدا ہاں اپنی مشہور لکھت A

Sheilar Rbatahm uindication of rights of women لکھی۔ ایہدے توں بعد Hidden from History ساہمنے آئی۔ شیلار نے مرداں دے جبرنوں انجھک ہو کے لکھیا۔ ایہدوں بعد Elen Moers دی کتاب Lilerary Women فیر جیکولس دی Gyno Wonem writing and writing about women جولیا کراسٹیوا دی Criticism ورگیاں عورتاں دے حقاں بارے کتاباں ساہمنے آئیاں۔

سوانی اج وی دوہے درہے دی شہری گردانی جاندی اے۔ ایسے وجہ توں عورت نوں سماج وچ مرد دے شانہ بشانہ کم کرن لگیاں سماجی دھڑ ودا ساہمنہ کرنا پیندا اے۔ اج وی زنانیاں نوں بچہ لگیاں زچگی دے دوران گھر دے کم کار کردیاں یاں گھروں باہر کم کردیاں اوکڑاں نال واپرنا پیندا اے۔ اصل وچ سماج نوں سوانی دے حقاں بارے واقفی اونہیں۔
حق اپنے لفظی معنی دے لحاظ نال بڑی وسعت رکھدا اے۔ مجھ لفقہ الفقہا وچ حق دی تعریف اج لکھی اے:

الحق جمع حقوق ضد الباطل الثابت الذي لا يجوز انكار
”حق جمع حقوق سے مراد ہے صحیح باطل کا متضاد۔ ایسی ثابت چیز جس کا انکار جائز نہ ہو۔“ (6)

عورتاں دے حقاں دی حفاظت سماج کیہ کرے گا جد آپ عورت نوں اپنے حق دی آگاہی نہیں۔ اوہناں آپ کدے سماج وچ اپنے وجود دی ہوند نوں منن یا ثابت کرن دی لوڑ محسوس نہیں کیتی۔ کشور ناہید اپنی کتاب ”عورت زبانِ خلق سے زبان مال تک“ وچ ایس بارے انج لکھدیاں نیں:

”عورتوں نے ایک طبقے کی حیثیت سے کبھی اپنے آپ کو مردوں کا مخالف نہیں مانا اس لیے مرد کی طرح عورتوں کی کوئی برادری نہیں بن سکی۔ ان کا رشتہ صرف اپنے بچوں کے ساتھ ہی رہا۔“ (7)

زاری احساساں دی میہہ وچ اپنی پہچان دی منگ کردی اے۔ زنانیاں دے حقاں لئی وکھو وکھ ناری واداں نے تحریکاں چلایاں، جلسے جلوس کڈھے، عورتاں نے پولیس والیاں تے فوجیاں کولوں ماراں کھاہدیاں، جیل دیاں سختیاں دے نال نال سماج وچ بدچلن وجود دے طعنے کھاہدے تاں کتے جا کے اج گنتی دیاں پڑھیاں لکھیاں زنانیاں اپنے حقاں بارے تھوڑا بہت جان پائیاں نیں۔

زابدہ حنا اپنی کتاب ”عورت زندگی کا زندان“ وچ عورت دی سماجی حیثیت تے اک شعر لکھدیاں نیں:

”کہا چمن کہ ہم سے اسیروں کو منع ہے
چاک قفس سے باغ کی دیوار دیکھنا“ (8)

شوہر بد مزاج، بد کردار تے بد صورت وی ہووے تاں وی اوس دی خدمت تے احترام بیوی تے فرض اے کیوں جے اوہ اوہدا مجازی خدا اے۔ سوانی اپنا ور لہسن یا ساتھی دے چناؤ دی آزادی تے دور انکار یا اقرارِ داحق وی نہیں رکھدی۔ پروفیسر کشن سنگھ دی کتاب ”آزاد عورت The liberated Women“ دا ترجمہ کردیاں مقصود ثاقب ڈاکٹر ایچ ایس سوہتی دا حوالہ لکھدے نیں:

”سوال عورت دی آزادی دا نہیں، آزاد عورت دا اے۔“ (9)

معاشی لحاظ مرد دی محتاج زبانی سماجی لحاظ نال نکو کار سوانی دا درجہ رکھدی اے۔ گھروں باہر مرداں دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے کم کرن والیاں زباناں آبو، آزاد، چتر، فنکار، چلیتر، تیز طرار، بازارو اکھواندیاں نیں۔ گو روویل سنگھ پنوں ”آزاد عورت“ دے مڈھلے بول لکھدیاں لکھدے نیں:

”سو عورت دی آزادی ایس گل وچ سمجھ لئی گئی کہ ایہہ کم تے لگے۔ کم تے لگی
عورت جیویں کہ اپنے پیراں اتے اے۔ ایس لئی ایہہ آزاد عورت ہو
گئی۔“ (10)

مرد ہوئے یاں عورت اوہدی قدر اوہدی قیمت اوہدے پلے بچھے نوٹ ای ہوندے نیں۔ پیسہ مرد تے عورت دوواں نوں سماج وچ مقام دوا سکدا اے جیویں جیویں دولت دی جوکھوں ودھدی بندیاں دی قیمت گھٹ گئی اسیں مادیت پرست ہو گئے جیہدی سوانی دا پلہ بھاری ہوئے گا اوہدا سماج وچ رتبہ اُچا تے جیون سوکھا ہوئے گا۔ ماڑی زبانی بنا بوہے دے گھر وانگوں چرستہ بن کے رہ جاندی اے۔ قدیم زمانے وچ عورت تاں ہی مرد تے حکمران رہی اے کیوں جے اوہ مالی طور تے مرد توں مضبوط سی۔ کشور ناہید اپنی کتاب ”عورت زبانِ خلق سے زبانِ حال تک“ ایس بارے اچ لکھدیاں نیں:

”دس ہزار سال پہلے کے آثار قدیمہ سے بھی پتا چلتا ہے کہ دیویوں کی پوجا
کرنے والے معاشرے کے لوگ مساوی حقوق پر مکمل ہم آہنگی سے رہا

کرتے تھے اور خوشحال بھی تھے۔“ (11)

ایہہ اوہ عورتاں سن جیہناں دی معاشی حالت مرداں دے برابر یاں اوہناں توں وادھو رہی ہوئے گی۔ جد مرد نے شکار کر کے لیا ونا، کھیتاں وچ ہل چلا کے کما ونا، درخت وڈھن دا سخت کم شروع کیتا تے دیوی دیوتاواں دے دور نے دھنی ترقی کیتی تے کم کار دی ونڈ نے معاشیات دے نظام وچ مردنوں اگے تے زنانی نوں پچھاں کردتے۔ انج زنانی دی معاشی حالت بدل گئی۔

سوانی ایس جہان وچ نازک تے لطیف ترین مخلوق بن گئی پر ایس جنسی مخلوق نوں سب توں ودھ ظلم تے زیادتی دا نشانہ بنایا جاندا اے۔ تاریخ انسانی عورت دے لہو نال داغی ہوئی اے۔ مرد تے عورت بھویں اک دوجے لئی لازم تے ملزوم نہیں پر ایہہ سوچنا اوکھا اے کہ مرد نے زنانی نوں ساچھی حیثیت نال تسلیم نہیں کیتا۔ بھویں اک دوجے توں بنا مکمل نہیں ہوندے پر مرد صدیاں توں سوانی دے وجود دا مالک بن کے رہیا اے۔ آپ زنانی وی دن رات ایس خیال وچ رُجھی رہندی اے کہ اوہ مرد دا دل کیویں پر چھاوے۔ ایس کر کے اوہ بناؤ سنگار وچ رُجھی رہندی اے۔ نال و نال اوہ ایہہ وی سوچدی اے کہ اوہ دے سنگار نے مردی نفسیات تے کیہ اثر پایا اے۔ مرد توں فرمائشاں کردیاں اپنیاں لوڑاں نوں مرد دی دین تے نہ بھئے رکھدی اے۔ انج دیاں عورتاں نوں ہاری ہوئی عورت نیا جاندا اے۔ زاہدہ حنا لکھدیاں نیں:

”ہاری ہوئی عورتیں زندگی کرنے کی اذیت سے گزرتی تھیں۔“ (12)

مرد تے عورت دے آپسی سماجی تعلق توں انکار نہیں کیتا جاسکدا۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ مرد وی اپنی من چاہی عورت لئی دن رات جتن کردا اے۔ اوہدے اعصاب تے عورت ہر وقت سوار رہندی اے۔ عورت دی جنی وی اہمیت ہوئے اوہ مرد دے ہتھوں جنسی استحصال دا شکار ہوئے بنا نہیں رہ سکدی۔ ایہہ اوسدی بد نصیبی اے کہ مرد عورت نوں اپنی شریک حیات سمجھن دی تھیں جنسی آسودگی دا ذریعہ سمجھدا اے۔ ایہدے وچ وی کوئی شک نہیں کہ لذت دے سارے ذریعاں وچوں قدرت نے سب توں پُرسرت عمل جنسی عمل رکھیا اے۔ باشعورتوں باشعور انسان وی اپنی راحت دا سامان جنسی عمل نوں ای مندا اے۔ ایہدے لئی اوہ اپنی کمائی کدی بیوی تے کدی طوائف تے خرچ کردا اے۔ بھویں ماضی وچ زنانی دا کردار معاشیات تے تجارت وچ مضبوط سی۔ پر مرد دے کردار نے کدی وی اوہ مقام نہیں ہنڈایا جیہڑا عورتاں ہنڈا رہیاں نیں۔ ایتھوں تیک کہ لوڑ پین تے زنانیاں نوں قربان کرن توں وی ہتھ نہیں چلیا۔ ڈاکٹر مبارک علی اپنی کتاب ”تاریخ اور عورت“ وچ لکھدے نیں:

”ایک عرصے تک غلاموں کو دیوتاؤں پر قربان کر دیا جاتا تھا۔ اس کے بعد جانوروں کی قربانی دی جانے لگی اور اس قربانی میں عورت بھی شامل تھی۔“ (13)

دنیا دی ہر تہذیب نے عورت دی ذات نوں بطور انسان تسلیم کرن وچ بہت دیر کر دتی۔ کجھ تھاواں تے ہالی وی ایہہ نوں صرف اک جنس ای سمجھیا جاندا اے۔

اج وی پنڈاں تھاواں تے شادی ویاہ دی روٹی پہلے مرداں نوں کھوائی جاندی اے۔ اوہناں توں کھان نوں جو بیج جاوے اوہ زانیاں نوں دے دتا جاندا اے۔ مرداں دے روٹی کھان تے برتن دھون توں بعد دوبارہ لنگر لگن دا انتظار اج وی چپ کر کے کر دیاں نیں۔ اگست میل اک تھاویں لکھدا اے:

“Women is not a subject, she is an object. Which man uses and abuses as a thing is used and abused.”(14)

معاشرتی رویے بڑے پراثر ہوندے نیں۔ Social Laws نوں کوئی نہیں توڑ سکدا۔ سماجی رویاں نے سوانی نوں غلام، تابعدار، محکوم تے لاچار بنا دتا اے۔ مرد اک اجہی ذات جس نوں سارے اختیارات حاصل نیں۔ اوہ اپنے عشق معاشقے سرعام بیان کر سکدا اے۔ گھر وساوں توں بعد وی دوجیاں زانیاں تے بری نگاہ رکھ سکدا اے۔ پر عورت لئی ایہہ گناہ دی حیثیت رکھدا اے۔ سرمایہ داری دے نظام نے عورت نوں بازار وچ ہوس دا نشانہ بنا کے کھلا ر دتا اے۔ مردانہ ضرورت دیاں شیواں نوں وچن لئی اشتہاراں وچ وی زانی دے کردار نوں ورتیا جا رہیا اے۔ میڈیا نے کوٹھیاں دے وجود نوں تے گھٹا دتا پر کال گرل دے وجود نوں جنمایا۔ عورت دا وجود عیاشی دا سامان بنا کے پیش کرنا شروع کر دتا زانی نوں لے کے روئے صدیاں توں سخت نیں۔ پرسائنسی انقلاب، صنعتی انقلاب، فرانس دا انقلاب، ڈارون دے نظریے تے نفسیات دے علم تے مارکس، روسو، فرانڈ، درکائیم تے جان اسٹارٹ مل دے فکری نظریاں نے سماجی روایتاں تے مذہبی پابندیاں نوں سائنسی تے عقلی دلیلاں دی ہیہہ تے فردی آزادی برابری تے انصاف دی سیہان کرائی۔ پدري سري نظام اکوساہ وچ نہ قائم ہو یا سی تے نہ ای اکوساہ وچ ایہدے توں آزادی سوکھی اے۔ آپ عورت وی اپنے تے لگیاں پابندیاں توں مکتی نہیں چاہندی۔

سگوں ایہہ کہنا ٹھیک ہوئے گا کہ اوہ جاندی اوہ نہیں کہ اوہدے حق کیہ نیں۔ جے اوہ اپنے حقان بارے جاندی ہوئے تاں مرد تے عورت دے آپسی تعلقات وی مضبوط ہو سکدے

نیں۔ ایس توں اڈ زنائی ذات دی ادھورتا تک سکدی اے۔ اوہدی خوشی، ذہنی سکون تے نشوونما ہو سکدی اے۔ انج سوانی نوں وی جنسی لوڑاں دے اظہار دی آزادی لہج سکدی اے۔ سماج وچ زنائیاں نال ہون والیاں زیادتیاں وچ جنسی کاروبار، زنا بالجبر، الزام تراشی، بچہ جمن یا نہ جمن دا فیصلہ، خاندانی منصوبہ بندی، مانع حمل، اسقاط حمل، مباشرت دے مسئلے وچ گھری زنائی چپ کر کے سانجھے سماج وچ اگلی جیون دی جارہی اے۔ دسے گئے سارے مسئلے دے نال و نال پسند دا ویاہ وی اک اجیہا مسئلہ اے جیہدے تے زنائی کدے وی گل کرن دی جرأت نہیں کر سکدی جد کہ مرداں نوں پورا حق حاصل اے کہ اوہ جس مرضی موضوع تے جتھے مرضی بیٹھ کے گل کتھ کر سکد اے۔ جان تے کھیڈ کے بچہ پیدا کرن والی ماں دا اوہدی پہچان نال کوئی لینا دینا نہیں۔ نو مہینے دی اذیت سہن والی زنائی موت نوں ہتھ لا کے بچہ جمدی اے پر سماج وچ اوس بچے دی پہچان وچ ماں دا کوئی کردار سامنے نہیں آوندا۔ ایہہ اوہ مسئلے نہیں جیہناں تے ناری واد Feminist غور کرن دا مطالبہ کردے نیں۔

سوانی نوں سماج جیہڑی تکتی راہیں نکدا اے اوہ آپ اپنے آپ نوں سماج وچ کیہڑی تھاویں ویکھدی اے۔ ایہہ اک Social Issue اے جیہدے وچ اوہ صدیاں توں جکڑی ہوئی اے۔ ایس تنگ نظری نے زنائی نوں معاشی طور تے (خود کفالت) خود مختار (خود کفیل) ہون دا صدا دتا اے۔ انج زنائی حیاتی دے ہر شعبے وچ سو فیصد نیں بھادیں نہیں پر کجھ نہ کجھ سانجھ ضرور پارہی اے۔

انج پاکستان نوں ہندوستان توں دکھ ہویاں 78 سال ہو گئے نیں پر ساڈی سماجی تہذیب، سماجی رکھ رکھاؤ تے انج وی سانجھی پر چھائی دکھالی دیندی اے۔ گھر داری ہوئے یا کاروبار زنائیاں انج وی کجھ سماجی حدیں دیاں پابند نیں۔ آزادی دے حوالے نال کشن سنگھ اپنی کتاب ”آزاد عورت“ وچ لکھدے نیں:

”سماجی نظام جے آزادی دیوے گا تاں کل نوں دیوے گا۔ جے نہیں دیوے گا تاں سب ای غلام رہن گے (مایا دے نظام وچ آزاد صرف اوہ بندے ای ہوندے نیں) بندے دی آزادی اکھنڈ اے۔ کل دی تے جی دی آزادی اکو چیز دے دو پہلو نیں۔ ادھا سماج آزاد تے ادھا غلام ممکن ای نہیں۔“ (15)

سماج اخلاقی قدراں تے نربھئے کردا اے جد لوک اخلاقی قدراں دا خیال کردے نیں

تے مرد تے عورت دا دکھیڑا کیوں کر دے نیں۔ تعلیم دا حق صرف مُنڈے نوں اے کڑیاں ایس حق لئی جنگ لڑن گیاں جے جت جاوَن تاں اوہ پڑھنے پے سکدیاں جے ہار جاوَن تاں چولہا چونکا مقدر۔ جد کہ مرد پڑھ لکھ کے دی روشن خیال نہیں ہو سکے۔

مبارک علی اپنی کتاب ”پاکستانی معاشرہ“ لکھدے نیں:
 ”اگرچے تعلیم کا مقصد روشن خیالی اور آگہی پیدا کرنا ہے مگر اس تعلیم کو جب حکمران ادارے اپنے مقصد کے لیے استعمال کرتے ہیں تو ایسا نصاب ترتیب دیتے ہیں کہ وہ لوگوں کو تنگ نظر، انتہا پسند اور روایت پسند بناتا ہے۔“ (16)

سماجی رویے دوہرا معیار رکھدے نیں۔ مرداں لئی ہورتے عورتاں لئی دکھ۔ سماج ہے کیہ ایہدا مطلب کیہ اے جیہدے گھیرے زنانی لئی تنگ تے مرداں لئی کھلے نیں۔ سماج جیہڑا انگریزی لفظ Society دا ترجمہ اے۔

Wikipedia ایہدے بارے ارج لکھدا اے:

“A society is a body of individuals outlined by the bounds of functional interdependence, possibly comprising characteristics such as national or cultural identity, social solidarity Language.” (17)

ارج دے دور وچ عورت دا سماجی کردار تے ماضی نوں پھر ولدیاں عورت دی سماجی سانجھ دا دکھیڑا کرینے تاں ایس گل وچ کوئی شک نہیں کہ زنانی صدیاں توں سانجھی مشقت کردی آرہی اے پر تاریخ وچ اوہدیاں سانجھاں دا ذکر اُج نہیں لہدا جیویں اوہ سانجھ پاندی رہی۔ ایس بارے ڈاکٹر مبارک علی اپنی کتاب ”تاریخ اور عورت“ وچ ارج لکھدے نیں:
 ”میری تاریخ کی کتابیں جھوٹ بولتی ہیں، وہ کہتی ہیں کہ میرا وجود نہیں تھا۔ تاریخ میں عورت کا وجود تو ہے مگر اس کا وہ وجود ہے جو مرد نے تشکیل دیا ہے۔ ک یوں کہ ہماری پوری تاریخ مردوں کی تاریخ ہے عورتوں کی نہیں۔“ (18)

لکھتی دور دے شروع ہوندیاں ای انسانی معاشرے تے مرداں دا حکم چلنا شروع ہو گیا سی تے زنانی دی سماجی حیثیت گھٹ ہو گئی سی۔ زنانی مرداں دے برابر نہیں رہی سی۔ ایس نظام

نے مرداں لئی سماج آسان تے زنانیاں لئی اوکھا کر دتا سی۔ اوہ زنانیاں نوں اپنے فائداں لئی قربان کرن لگ گیا سی۔ تاہیں اج زانی سماج وچ مرداں وانگ قابل عزت تے کسے رتے تے گھٹ ای دکھالی دیندی اے۔ پدرشاہی نظام قائم ہوندا ای عورت دی سرپرستی تے دور دی گل اوہنوں شریک حیات دی تھاں ذاتی ملکیت سمجھیا جاوے لگا۔ ایس توں اڈ اوہ بچے جمن دا کارن منی جان لگی۔ زانی نوں ڈک کے رکھن لئی اوہنوں سیتا، ساوتری گھردی لکشمی تے جنت دی حور آکھیا گیا۔ دو بے پاسے شاعراں اوس دے حسن دے قصیدے پڑھے۔ اوہدے جسم دے پرزے پرزے نوں اپنی شاعری وچ بیان کردیاں اپنی نفسیاتی تسکین کیتی۔ مرد نے اپنی ذہنی تسکین لئی خاوند دے روپ وچ مجازی خدا دارتہ گھڑ لیا۔ خدائی درجے تے پٹھدیاں اپنی خدمت، فرمانبرداری تے حکمرانی لئی حیاتی دے اخیر تیک زانی نوں اپنا محکوم سمجھدا رہیا۔

ہندوواں تے اخیر ای کردتی جد مرد دی موت تے زانی نوں اوس دے نال ستی ہوون دا رواج پایا۔ ل زانی کدی پیو دی پگ تے بھراواں دی عزت دی راکھی بٹھائی گئی تے کدی اوہدی اپنی ذات نوں نازک گرداندیاں اوہنوں چار دیواری وچ قید کیتا گیا۔

سکھ مذہب وچ مرداں نوں راکھی بن کے اپنا راکھا بناوندی رہی۔ ماں دے روپ وچ اپنیاں سدھراں تیاگدی رہی۔ ہوی ہولی ویلے دی بٹھرنے اوہنوں اک ذلیل شے دی تھوئیں لیا کھلاریا۔ ایقوں تیک کہ ڈھور ڈنگراں وانگ اوہنوں اک کھوٹی توں دو جی کھوٹی بنھ کے رکھن دا رواج ٹر پیا۔

ورھیاں پہلاں جدوں مرد نے منصب، طاقت، حکمرانی نوں اپنایا تے اوہنوں رشتیاں دی راکھی بٹھایا تے اوہنوں اپنی طاقت تے وڈیائی دا احساس ہویا۔ ایس احساس نے اوہنوں لفظ دھی نال نفرت کروا دتی۔ انج دھی جمدیاں ای ذن کیتی جاوے لگی۔ ایہدوں بعد مذہب دا دور پرچلت ہو یا جوں جوں مذہب نے زانی دے گھیرے تنگ کیتے اوہ گھر وچ رہن والی پھکی تے بے رنگ ہوندی گئی۔ دو بے پاسے اجیہیاں سوانیاں جیہناں دے سرتے مرد دا پہرا نہیں سی اوہ اپنا ڈھڈ بھرن لئی بازار وچ آگئی جتھے مردنوں ساریاں سہولتاں لبھدیاں سن تے اوہ زانی نوں قید کر کے آپ رنگین مزاج ہوندا گیا۔ انج کوٹھیاں دا وجود سامنے آیا جیہڑیاں مرداں دے دم نال ای آباد ہوون لگیاں سن۔ دو بے پاسے غیرت دے نال تے زنانیاں قتل ہون لگیاں جیہنوں قنون نے وی جائز منیا۔ انسانی حیاتی روایتاں دی چھاویں پنگردی اے۔ رویے ساڈے سماج وچ پرچلت ہوندے نیں۔ رسماں، ریتاں تے ویلے نال پنگردیاں تے بدلدیاں رہندیاں نیں۔ ایہہ

رہاں تے ریتاں سماج اپنے قانون دے تحت بنا وندا اے۔ کدے کدے ایہہ قانون ملکی تے مذہبی قانوناں توں باہر ہوندے نیں۔ کیوں جے سماجی قانون ان لکھتے ہوندے نیں۔ ایس کر کے ایہناں تے کوئی قانونی چارہ جوئی وی نہیں کیتی جاسکدی۔ معاشرہ ایہناں نوں دلوں منوں قبول کر لیندا اے تے آون والیاں نسلاں نوں گڑھتی وچ گھول کے پلا دتے جاندے نیں۔ ایہہ سماجی قانون معاشرے دی مانتا بن جاندے نیں جیہناں نوں منیا بنا کوئی چارہ نہیں ہوندا۔ ایہہ رواج تے ریتاں دیاں سختیاں بوہتیاں زنانیاں لئی ہوندیاں نیں۔ ستھری ہانڈی پک جائے تاں اوہ مرداں لئی ہوندی اے۔ گڑی مُنڈے دی خوراک وچ فرق رکھیا جاند اے۔ گڑی مُنڈے دی تعلیم وچ فرق رکھیا جاند اے۔ گڑی توں کسے مسئلے وچ صلاح دی سانجھ نہیں پوائی جاندی۔ پلوٹھی دی اولاد زینہ ای ہونی چاہیدی اے۔ گڑیاں وال نہیں کٹواسکدیاں۔ ایہہ اوہ Grass root لیول دے مسئلے نیں جیہناں توں اگے وڈے مسئلے اُسر دے نیں۔

ملکہ وکٹوریہ 1882ء دے دور وچ برطانیہ تیک وچ زنانیاں گھراں وچ ڈک کے رکھیاں جاندیاں رہیاں نیں۔ بی بی سی 15 نومبر 2019ء دی رپورٹ وچ Lynn Abrams By لکھدے نیں:

“During the reign of Queen Victoria, a women’s place was considered to be in the home. Then the mood changed, as chairitable mission began to extend the Female rrole of sesuice, and Victoliam Femimism began to employ as a potent political focse.” (19)

اج مغرب دی عورت انسان دی قدرتی سطح اتے جیوندی اے۔ اوہدیاں لوڑاں تھوڑاں وی مردوانگ نیں۔ اوہ جس بندے نوں پسند کرن اگانہہ ودھ کے زمانے دی پرواہ کیتیاں بنا اپنی حیاتی داسا تھی بنا لین دی جرأت رکھدیاں نیں فیر بھاویں مرداسمان توں اُتریا ہوئے یا کوڑیاں دے بھاء وکدا ہوئے جے اوہدے دل نوں نہیں بھایا تے اوہنے وگاہ کے وٹے وانگ سٹ دینا اے۔ پرساڈی رہتل ایس گل دی کدی اجازت نہیں دیندی نہ ای سادی زنانی داضمیراوس نوں ہلونا دیندا اے کہ اوہ کھل کے کسے دی چاہ دا اظہار کرے۔ ایس نکی جیہی حیاتی وچ زنانیاں نوں وی رج کے خوش ہوون دا حق اے۔

اج پاکستان نوں ہندوستان توں وکھ ہویاں 78 سال ہو گئے نیں پرساڈی معاشرت، تہذیب، سماجی رکھ رکھاؤ تے اے وی سانجھی پرچھائی موجود اے۔ گھرداری ہوئے یا کاروباری

ماحول زنا نیاں اچ وی کچھ سماجی حد اں دی پابندی لئی مجبور نیں۔ عورت حسین اے، نازک اے، ذہین اے۔ حیاتی دے ہر شعبے وچ دکھالی دیندی اے پر حالی وی صدیاں تیک مرد دی برابری نہیں کر سکدی۔ مرد دی ذات اچوکی بیہ آپ زنا نیاں نے رکھی اے۔ ہن بھویں موڈھے نال موڈھا جوڑ کے وی ٹردی رہے اوہ کدی مرد نہیں بن سکدی۔ اوہ جنے وی حق حاصل کر لوے جناں وی منزلاں طے کر لوے پدر شاہی نظام توں مکتی حاصل نہیں کر سکدی۔ ایسے نظام دے ہتھوں اپنی ہوند نوں واٹھیاں نیں۔

گھروں باہر نکلن والی زنا نیاں دا اکھاں نال ایکسریز کرنا کوئی انوکھی گل نہیں اے۔ اوہناں نوں آزادی کہنا، لنگھدی جاندى انجان عورت بارے ٹیوے لانا، اوہدی چال، اوہدے لباس توں اوہدے کردار دا نہ صرف ٹیوالانا سگوں آپس وچ چسکے لے کے اوہناں نوں اپنی گل کتھ دا موضوع بناو نا عام جیہی گل اے۔

جتھے زنا نیاں روزی کماون لئی جائے اوہدے کم کار دی تھویں سنگی مرد اوہناں نال اچ دا سبھا رکھدے نیں کہ اوہ وچ دے کپڑے مرداں نوں پر چاون لئی پاوندیاں نیں نہ کہ اپنی شخصیت دے نکھار تے اپنی تہذیب تے رکھ رکھاؤ لئی سماج وچ عورتاں نوں لے کے تنگ نظریات Dawn Lahore Monday November 25, 2024 نوں سندھ وچ ہوون والی کانفرنس وچ زنا نیاں نال ہوون والے اتیاچار دی روک تھام لئی عورت مارچ منعقد ہوئی جیہدے وچ Transgender نے سٹیج تے نچ کے عورتاں دی آزادی دی منگ کیتی۔ اصل وچ گھریلو تشدد دی روک تھام لئی لوکائی نوں جانکاری دینا مقصد سی۔ اخبار دی سرخی کجھ سنج سی:

“Call to enact law to end all forms of violence against women.” (20)

اوسے سیمینار وچ HRCP دی چیئر مین نے HBWWF ولوں منعقد کیتے سیمینار وچ

عورتاں دے حق لئی جو منگ کیتی اوس نوں Dawn دے رپورٹر نے اچ لکھیا:

“HBWWF bold seminar to morle international

Day for the Elimination of violence against women.

- Role of women louded in resisting out horeitarianism, aduocating for democracy and equality.

- Speakers demand end to discriminatory Laws.

Setting up of anti-harassment bodies at work place.”(21)

زنائیاں توں بے سماجی برائیاں ہو روی و دھدھیاں جا رہیاں نیں۔ گڑیاں نوں لے سماجی سوچ دے نترویں انگ کجھ انج نیں:

گڑی جم پووے تے دُوروں دُوروں دوست تے رشتے دار مبارک دی تھاویں افسوس کرن آوندے نیں۔

اپروں تھلی دوتن دھیاں جم پوون تاں ماں دا کردار منحوس منیا جاندا اے۔
گڑی دی تعلیم ضروری نہیں سمجھی جاندی۔

گڑی مُنڈے دی خوراک وچ فرق رکھیا جاندا اے جد کہ دوہاں دی ودھن پھلن دی عمر اکو ہوندى اے سگوں گڑی نے کل نوں بچے جنمے ہوندے نیں بے صحت مند ماں ہوئے گی تاں ہی اگلی نسل صحت مند ہوئے گی۔

گھر وچ رہندیاں گھر دے مسئلیاں وچ مشورہ تیک نہیں دے سگدی۔
جائیداد دی ونڈ ویلے پچھیا جاندا اے کہ بھرا رکھنے نیں یا جائیداد؟ جائیداد دی تھاویں جیہڑے دے کے مگروں لاہ دتی جاندی اے۔

طلاق یافتہ زنانی منحوس مٹی جاندی اے ویاہ شادی دیاں رسماں وچ اگے ہو کے حصہ نہیں لے سگدی ایتھوں تیک کہ اوہ گڑیاں وی منحوس منیاں جاندیاں نیں جیہناں دا ویاہ نہ ہو یا ہوئے۔

کالی گڑی کنے وی مانتا یاں ڈھوئی نہیں ہوندى جد کہ مُنڈے دا صرف کماؤ ہونا کافی ہوندا اے تے کدے کدے اوہ وی ضروری نہیں۔ بس مُنڈے دا مُنڈا ہونا کافی منیا جاندا اے۔

رشتہ لبھن لگیاں گڑی دے دند گنے جاندے نیں جیویں ویاہ نہ کرنا ہوئے اللہ دی خوشنودی لئی قربانی دا جانور لبھیا جا رہیا ہوئے۔

آزادی نال سفر نہیں کر سگدی یاں، رات براتے گھروں باہر نہیں نکل سگدی یاں۔
چھوٹا موٹا ٹھیلا لا کے کاروبار نہیں کر سگدی یاں۔

علاج لئی کلیاں ہسپتال وی نہیں جاسگدی یاں۔

دھی جم پوے تاں بیونوں شرم آوندی اے۔ بعض ویلے اعلان ای نہیں کیتا جاندا کہ کیہ

جم پیا اے۔

پنجاہ فیصد طلاقاں دھی جم پین تے ہوندیاں نیں۔

“The estimated risk in bottom panel come from studies that sample parents at a single point in time, and compare the lileehood that their first marriage has caded of they had a firstbosn daughter uesus a firstboon son.”(22)

تھانے ریٹ درج کروان نہیں جاسکد یاں۔

حق تے ہوندیاں ہویاں اپنا مقدمہ آپ نہیں لڑسکد یاں جے اوہ کسے سوال دا جواب دے پین تے زبان دراز عورت دے القاباں نال بلائیاں جاندیاں نیں۔ سماج دے سخت قانونوں وچ پلدی ودھدی دھی اچ اپنی شناخت لئی رچھی ہوئی اے۔ اوہ پڑھ رہی اے تے جہالت دے ہمیریاں وچوں نکل کے اپنی پہچان بنا رہی اے۔ مرد چونکہ اپنی فطری برتری توں کدی وی کچھے ہو کے زنانی دا ساتھ دین نوں تیار نہیں ایس کر کے اوہنوں اپنے برابر دی مخلوق منن تے وی تیار نہیں۔ بھاویں ویہہ فیصد زنانیاں عملی زندگی دے ہر شعبے وچ دکھائی دے رہیاں نیں۔ اچ وی ایہناں نوں اپنے ناں نال نہیں بلایا جاندا۔ جیویں ویاہ توں بعد اپنے شوہر دے نال نال تے ویاہ توں پہلاں اپنے پیو دے نال نال پہچانیاں جاندیاں نیں۔ ایس عام سوچ نوں غلط ثابت کیتا جائے کہ زنانی محض اک مظلوم تے وچاری ہستی اے جیہڑی قابل رحم اے تے جس نوں ہمدردی دی لوڑ اے۔ ایس حقیقت نوں وی سامنے لیا وندا جائے کہ زنانی بے حد مضبوط، مستقل مزاج، نڈر، بہادر تے دلیر ہوندی اے جیہڑی گھر دے اندر ای نہیں سگوں گھروں باہر عملی زندگی وچ وی دلیری دے کارنامے سرانجام دتے نیں تے ہوو وی دے سکدی اے۔ تشدد دا شکار نہ کیتا جائے۔ اجو کے دور وچ مرد تے عورت دے وچکار کشیدگی تے تشدد دیاں وجوہات دا تجزیہ کیتا جائے۔ ایہہ تجزیہ موجودہ دور دی سماجی، سیاسی تے ثقافتی تبدیلیاں نوں سامنے رکھ کے کیتا جائے۔ عورتاں صبر، قناعت، چپ دا درس دین دے نال نال اوہناں دی ہوند نوں وی منیا جائے جے اوہ حیاتی دیاں اوکھائیاں وچ سانجھ پاسکدیاں نیں تے عزت وچ وی اوہناں دا ونا ای حق اے۔

حوالے:

- * Ph.D Scholar, GC University, Lahore.
- ** Assistant Professor, Department of Punjabi, GC University, Lahore.
- 1- Saeed Abdullah- Culture ka Masla (Lahore: Sang-e-Meel Publications, 2001)10.
- 2- Modoodi, Syed Aboulala- Parda (Lahore: Islamic Publications, S.N)206
- 3- Modoodi, Syed Aboulala- Islami Riyasat (Lahore: Islamic Publications S.N)539
- 4- Shams Peer Zadah (motrajm) Al-Halal-wa-Al-Haram Fisalam, Yousuf Alqroozvi (Sultan Alfaqr Publications, 2015)271
- 5- Darpook [http:// www. rekhta. org, stories](http://www.rekhta.org/stories), Saadat Hussan Manto
- 6- Muhammad Rawas Qillah jee Sadiq Qanih, Muajm alantah (I d a r a Al-Quran Islamia)18.
- 7- Kishwar Naheed- Aurat Zubaan, Khalq se Zuban-e-Haal Tak (Lahore: Sang-e-Meel Publications, 2000)18.
- 8- Zahida Hina- Aurat Zindagi ka Zindaan (Lahore: Alsmad Publications, 2004)209.
- 9- Prof. Kashan Singh- Azad Aurat ‘The Liberated women’ Maqsood Saqib (Mutrajm), (Lahore: Sochait Kitaab Ghar, 2005)2.
- 10- As Above, P-8.
- 11- Kishwar Naheed- Aurat Zubaan Khalq se Zuban-e-Haal Tak, P-9.
- 12- Zahida Hina- Aurat Zindagi ka Zindaan, P-10 .
- 13- Dr. Mubarak Ali- Tareekh aur Aurat (Lahore: Tareekh Publications, 2010)12.
- 14- <https://www.quora.com/>/n.ourh....>
- 15- Prof. Kashan Singh- Azad Aurat ‘The Liberated women’ Maqsood Saqib (Mutrajm), P-10.
- 16- Dr. Mubarak Ali- Tareekh aur Aurat, P-53 .
- 17- <https://www.enwikipedia.org/wiki/society> ibid.
- 18- Dr. Mubarak Ali- Tareekh aur Aurat, P-10

19. <https://www.bbc.co.uk/history/11,15,2019>.
20. Dawn Lahore Monday, November, 25, 2024.
21. Dawn Lahore Monday, November, 25, 2024.
22. <https://www.pmc.ncbi.nlm.nih.gov>

شاہ حسینؒ، بابا بلھے شاہؒ تے خواجہ غلام فریدؒ دی کافی وچ موجود سوز و کرب تے روحانی المیے دی حقیقت تے معرفت

Abstract:

There are so many categories of Punjabi Classical Poetry. Every category teaches us the lesson of humanity and about the reality with moral values of life. Further a man learns about leading life with simplicity and meekness, however there are so many characteristics in the classical poetry. Among these all categories “Kafi” is very special to narrate the situation of restless soul. In this article it will be discussed that how the “Kafi” explain the reality and knowledge of suffering and spiritual tragedy. After coming into the world the soul gone astray due to forgotten her origin because temptation of satan, now when the soul realized the truth one past of her is eager to meet her soul mate. Every soul is trying every time to return to the spirit world as soon as possible. A soul is become more suffering in misery because it is not possible to meet with soul mate as long as it is in the prison of life. A Sufi has realized this restless state of the soul and describe the reality of human anxiety while keeping his “Kafi” within the scope of Islam and has taught patience and preserverence for the reconciliation of the past and present. The selected classical selected poets through their poetry “Kafi” helping man to live in his own reality and follow the orders of the Almighty is special theme of his poetry. In usual term,

Shah Hussain, Baba Bullehy Shah and Khawaja Ghulam Fareed is called as “Wali Allah” but in fact their wonderful classical poetry has immortalized them and deep knowledge and sense about their poetry a man can become Inshan-e-Kamil.

Keyword: Categories, Meekness, Characteristics, Kafi, Restless, Suffering and spiritual tragedy, Astry, Origin, Temptation, soul mate, spirit world, suffering in misery, Anxiety, reconciliation of the past, immortalized.

شعرو ادب نال منسلک سوز و کرب تے المیہ تصورات بارے گل کیتی جاوے تے مطلب انج ہووے گا کہ انسانی زندگی بے شمار خوشیاں تے غماں دے نہ ممکن والی صورت حال نال بھری ہوئی اے۔ جتھوں تک انسان دے شعور تے زندگی بارے ارادیاں دا تعلق اے اوہدیاں ساریاں کوششاں حصولِ نفع تے نقصان توں بچن واسطے ہوندیاں نیں۔ ایس وچ کوئی شک نہیں ازلاں توں انسان خوشی، لذت، شادمانی تے فرحت واسطے جدو جہد کردا رہیا اے تے ایس کوشش دے باوجود غم، الم تے دکھ توں انسانی زندگی وچ برابری دی حیثیت حاصل رہی اے۔ کئی دانشوراں دے نزدیک زندگی دی اصل حقیقت سوز و کرب تے الم (روحانی المیہ) اے جیکر زندگی دی بنیاد واقعی غم و الم تے مبنی اے تاں فیر ایس ایسے تے غم نوں نہ صرف مشرقی شاعری بلکہ مغربی شاعری وچ وی دیکھیا جاسکدا اے۔ سوفو کلیئر توں لے کے شکسپیئر تک تے گوئے توں لے کے ٹی ایس ایلینٹ تک دے بیان کردہ المیات دی تفسیر تے تعبیر نوں انتہائی فنکارانہ انداز نال دُنیا سامنے پیش کیتا گیا اے۔ دنیا دے ہر وڈے المیہ نگار نے اپنی سمجھ بوجھ تے عقل و فہم موجب زندگی نال جڑے ہوئے نظر آؤن والے غماں نوں سمجھن تے سمجھاؤن دی ڈھیر کوشش کیتی اے۔ ایس کوشش وچ ارسطو، ہیگل، شوپن ہائر، نیطشے، کولرج تے اے سی بریڈلے تک ہر قابل ذکر فلسفی تے نقاد نے اپنے اپنے ذوق تے نظریے موجب حصہ لیا اے۔ وجودی مفکرین دیاں دو جماعتاں وچوں پہلی جماعت نے المیہ تمثیل دے معنیاں وچ ایس قدر وسعت پیدا کیتی اے کہ اوہناں دے نزدیک المیہ عین زندگی تے زندگی عین المیہ اے:

(1) “Tragedy is pure life and life is pure tragedy.”

تے دوجی جماعت والیاں دے نزدیک المیہ زندگی دی ساخت وچ شامل اے۔ جدوں کہ مغربی مفکرین المیہ تمثیل وچ عیسوی معنویت لہدے ہوئے المیہ نوں آدم دے ازلی گناہ

(Original Sin) بدلے ملن والا انعام قرار دیندی اے۔ (2)

کرب و الم دے احساسات تے تصورات بارے مولانا عبدالماجد دریابادی دا بیان قابل قدر اے کہ:

”دُنیا کی کوئی لذت یا راحت، کرب و اذیت کے شائبے سے پاک نہیں ہو سکتی
(یا) کوئی حیات انسانی آلام و تکالیف سے قطعاً پاک نہیں رہ سکتی۔“ (3)

المیہ ورگے فکرو فن دی ایس قدر طویل روایت دے باوجود مغربی تمدن المیہ تجربے نوں
انج دی روحانی واردات نہیں بنا سکيا جیہدے ول ٹیٹھے نے اپنی کتاب ”پیدائش المیہ“ وچ اشارہ
کیتا اے۔ انج ای اسطو دے نظریہ کیتھارسس وچ وی کوئی اخلاقی غرض موجود نہیں جیہدی تکمیل
کے روحانی خوشی دی بلند ترین سطح لئی ضامن بن سکدی۔ ایس دے برعکس فارسی، اردو، تے
پنجابی زبان دے شاعر رومی، سعدی، حافظ، بابا فرید، شاہ حسین، لکھے شاہ، سلطان باہو، میاں
محمد بخش، خواجہ غلام فرید، میر تقی میر، اسد اللہ خاں غالب تے علامہ اقبال ورگیاں نے زندگی دے
ایسے نوں یاں زندگی نال منسلک المیہ تجربات نوں اک روحانی تے اعلیٰ اخلاقی قدر بناؤن وچ
غیر معمولی بصیرت دا ثبوت دتا اے۔ اشلوک، دوہے، کافی، مثنوی سی حرنی، منظوم داستان، نظم تے
غزل دے سرکڈھویں شاعراں دے نیڑے زندگی دا المیہ نہ صرف اجیہی حقیقی تے روحانی واردات
بن کے نمودار ہوندا اے جیہداز زندگی نوں قابل رشک مفاہیم عطا کردا اے بلکہ اخلاقی تے تہذیبی
اعتبار نال وی نتیجہ خیز تے پھلدار بن سکدا اے۔

لذت و الم ذات دی کوئی کیفیت نہیں ہوندی بلکہ کیفیت دا پیمانہ ہوندے نیں تے
انسانی ذات دی کوئی اجیہی کیفیت نہیں جیہدی لذت و الم دی آمیزش توں بغیر ہوئے۔ انسانی نفس
جس کیفیت وچ ہوندا اے اپنی فطری طبع پاروں اوس کیفیت وچوں نکلتا چاہندا اے یاں فیروں
کیفیت وچ رہنا چاہندا اے ایس نکلن تے نہ نکلن والے عمل پاروں خوشگواہی تے ناگواہی جیہے
جذبات پیدا ہوندے نے تے انج جذبات دی بنیاد لذت و الم والی گہرائیاں تے قائم رہندی
اے۔ شاعری کسے حد تک فلسفے تے نفسیات نال وی تعلق رکھدی اے ایس لئی دنیا دے جھنہ وی
عظیم شاعر گزرے نے اوہ کسے نہ کسے حد تک فلسفی تے مفکر وی سن ایس پاروں اوہناں دے
کلام وچ زندگی تے کائنات بارے فلسفیانہ فکری مواد موجود اے۔ ایس تفکر دے نتیجے وچ پیدا
ہون والے خیالات تے تاثرات نوں ای فلسفہ حیات آکھیا جاندا اے۔ شاعری دا تفکر تے تعقل
عمومی طور تے جذبات و احساسات تے تحلیل وچ لکھیا ہوندا اے اجیہی صورت حال پاروں تفکر و تعقل

نوں جذبے تے تخیل توں وکھ کرنا بہت مشکل ہو جاندا اے۔ البتہ شاعری وچ موجود فکری جہت پاروں وڈے وڈے تے قابل قدر نتائج ضرور کڈھے جانداے نیس۔

عربی، فارسی، اُردو تے پنجابی شاعری دی ترقی وچ تصوف دے فروغ نے ڈھیر اہم کردار ادا کیتا اے۔ شاعری دی تحریک و عشق و محبت دے جذبات نال شروع ہوندا اے۔ تصوف دا تعلق چونکہ جذبات باطن نال اے انج ایہدی تعلیم دی پہلی ابجد وی عشق و محبت اے۔ بظاہر تصوف دی ابتداء تہجی صدی دے آغاز وچ ہوئی پر پنجویں صدی نوں ایہدے عروج دا زمانہ منیا جاندا اے۔

تہجی صدی وچ عرب تے ایران دے شاعران نے عشق و محبت والے جذبات نوں شاعری وچوں کڈھ کے ایہدی جگہ تے درد و الم تے سوز و کرب نوں شامل کر کے کلاسیکی شاعری دا مڈھ بنھ دتا۔ انج باقاعدہ روحانی درد و سوز شاعری نال جڑ گیا جیہنوں صوفی شاعران نے نہ صرف برقرار رکھیا بلکہ اگے وی ٹوریا۔ پنجابی صوفی شاعران نے جمالیاتی رمز تے تصوفانہ افکار و علامات نوں ایس طرح اک جان کیتا کہ کلاسیکی شاعری نے آؤن والیاں صدیاں تک متصوفانہ افکار و خیالات نوں روحانیت تے اخلاقیات عالیہ دا حقیقی ترجمان بنا دتا۔ فتنہ پرور دور وچ پیدا ہون والے احساسات تے اُبھرن والے جذبات پاروں کلاسیکی شاعری وچ سوز و گداز، درد و الم احساس فنا تے تصوفانہ موضوعات دی حوصلہ افزائی کیتی گئی۔ پنجاب اُتے ہون والے مسلسل حملیاں پاروں جدوں ایٹھوں دیاں وسدیاں تو ماں دی قومیت دا شیرازہ تتر پتر گیا تے پنجاب حکومت دی اٹ نال اٹ و جادتی گئی، بیرونی حملہ آوراں دے نال نال اندرونی شورشاں، سازشاں دی وجہ توں ہر پاسے قتلّام تے عزت آبروریزی پاروں چھایا ہو یا خوف وی صوفیانہ شاعری دی بنیاد بنیا۔ اجیہی صورت حال وچ مسلمان صوفیاں نے پنجاب وچ دین اسلام تے تصوف دی تعلیم دے پرچار نال ایٹھوں دے لوکاں نوں دسیا کہ انسان نوں عارضی دُنیا و ما فیہا دی بے قدری کر کے حقیقی ابدی تے آخرت دی زندگی ول دھیان کرنا چاہیدا اے۔ اک صوفی نے عام انسان نوں رب نال رجوع کرن، اوہدے اگے گڑ گڑاؤن تے اوہدی رضا تے شاکر ہو کے توکل تے صبر نال حیاتی نوں پُرسکون بناؤن دا درس دتا۔

پنجابی زبان دے صوفی شاعر عالم باعمل لوک سن اوس ویلے چونکہ عربی تے فارسی زبان نوں ذریعہ تعلیم بنایا جاندا سی ایس پاروں اوہ باقاعدہ طور تے عربی تے فارسی دی تعلیم حاصل کر دے سن جنج کہ فارسی زبان دے صوفی شاعر جلال الدین محمد بلخی رومی المعروف بہ مولانا روم دی

مثنوی معنی، فردوسی دی رزمیہ مثنوی شاہنامہ، نظامی گنجوی دی عشقیہ یاں بیانیہ مثنویاں، حکم سنائی دی حدیقہ سنائی، شیخ فرید الدین عطار دیاں مثنویاں تے عراقی دی لمعات نوں پڑھ کے تصوف دے اخلاقی تے روحانی مضامین دی عظیم الشان روایت قائم کیتی۔ ایہناں ساریاں مثنویاں وچ روحانی المیہ یعنی احساسِ جدائی تے معاشرتی سوز و کرب دے عناصر پوری طرح نمایاں نیں۔ عربی شاعری دی صنفِ قصیدے وچ بیان ہون والا درد و الم فارسی شاعری دی صنفِ مثنوی وچ منتقل ہویا تے فارسی شاعری نے ایس درد دے نال نال زمانی حالات و واقعات تے تصوف والے سوز و کرب دے عناصر نوں لازمی تے ناگزیر عنصر دے طور تے اپنی وگن وچ لے لیا، انج فارسی زبان والا ادبی شعری ورثہ اپنے فکری تے جذباتی تانے پیٹے نال پنجابی کلاسیکی شاعری وچ سما گیا۔ زندگی دے ایس ایسے نوں سمجھن واسطے سانوں تصوف دے فلسفے تے صوفی دے فکر و فن نوں سمجھن دی لوڑ اے۔ پنجابی دے صوفی بزرگاں دی شاعری جیہنوں کلاسیکی شاعری وی آکھیا جاندا اے، حقیقی اسلامی تعلیمات تے عملیات نال بھرپور اے۔ ایس وچ پائے جان والے عشق دا جذبہ دنیاوی یعنی مجازی نہیں بلکہ رُوح تے عالم ارواح دا آپسی تعلق ہون ناطے روحانیت دے عشق دا جذبہ اے، ایس پاروں ای ایہنوں عشقِ حقیقی آکھیا جاندا اے۔

دُنیا وچ آؤن توں بعد کوئی اجیہا نفس نہیں جیہہ لذت و غم توں وانجیا رہیا ہوئے بلکہ ہر نفس گھٹ ودھ ظاہری تے باطنی سوز و کرب دا شکار اے۔ ظاہری لحاظ نال انسان دے کرب وچ نظر آؤن والے معاشرتی، معاشی، اقتصادی، تعلیمی، تہذیبی، سیاسی، نفسیاتی، سائنسی تے فطرتی مظاہر شامل ہوندے نے تے باطنی لحاظ نال سوز و کرب ویکھنا ہوئے تاں فیر سانوں صوفیانہ شاعری وچوں فلسفہ وحدت الوجود، من دی صفائی، غیر اللہ توں چھکارا، ظاہر تے باطن دی تربیت، ریاکاری تے منافقت توں بچنا، نیک عملوں دا درس، موت دی حقیقت نوں سمجھنا، شریعت دی پابندی، دُنیا دی بے ثباتی بارے آگہی، سنتِ رسول دا اتباع، شفاعتِ نبوی دی طلب، روحانی تعلیم و تربیت، حوصلہ تے صبر، غرور و تکبر دی ننڈیا، ذات دی نفی، صراطِ مستقیم دی پکپائی، ظاہری باطنی عبادات ول توجہ، لوبھ لالچ تے حرص توں کنارہ کشی، پاکیزگی نفس تے عجز و انکساری ورگے موضوعات دا بخوبی جائزہ لینا پئے گا۔ پنجابی کلاسیکی شاعری مڈھ توں ای تصوف دے وگن وچ رہی اے، ایس شاعری وچ جذباتی پن تے معنوی رشتیاں اُتے تصوف دی روایت شروع توں ای چھائی رہی اے۔ انسانی زندگی دی بے چینی تے زندگی دے نال ہنڈن والے دکھ تے غم دا شعور اک وسیع تر جمالیاتی آگہی (Aesthetic Awareness) وچ ڈھل جاندا اے جیہدا

مفہوم عشقِ حقیقی تے عشقِ مجازی دے حوالے نال مٹھیا جاندا اے۔ جس دی وضاحت تصوف دے میدان دا خاص موضوع اے تے پنجابی زبان دے صوفی شاعراں دے کلاسیکی کلام وچ سوز و کرب تے روحانی المیہ واضح طور تے نظر آؤندا اے بلکہ اوہناں نے مجموعی طور تے حیاتی نال جڑے المیے تے سوز و کرب نوں ای شاعری وچ لکھیا اے۔ صوفی شاعر ایس فلسفے دے حامل نظر آؤندے نے کہ دنیا دی حیاتی دکھاں تے تکلیفاں توں دکھ کجھ وی نہیں تے سکھ تے خوشیاں آخرت والی زندگی نال منسلک نیں۔ ایس لئی انساناں نوں ابدی خوشی لئی دنیاوی زندگی عیش و عشرت توں پاک تے سادگی نال گزارن واسطے ہر عارضی تے مادی خوشی قربان کر دینی چاہی دی اے۔ صوفی شاعراں دا ایہ نظریہ گلی یاں جزوی طور تے ٹھیک ہے کہ نہیں اک وکھری بحث اے بہر حال اوہناں دے کلام وچوں سانوں انسانی حیاتی نال جڑیاں مصیبتاں تے ازلی دکھ نظر ضرور آؤندے نیں۔ کلاسیکی شاعری دے تاریخی، معاشرتی تے سیاسی پس منظر دی فنی فنکاری تے فکری تناظرات نال کرب و الم والا نقطہ نظر آپسی ربط و تعلق رکھدا اے۔

پنجابی کلاسیکی شاعری دا باقاعدہ مڈھ بابا فرید الدین مسعود گنج شکر دے اشلوکاں توں بچھیا اے مگر ساڈے مقالے دا موضوع پنجابی زبان دے صوفی شاعر شاہ حسین، لکھے شاہ تے خواجہ غلام فرید دی کافی وچ موجود سوز و کرب تے روحانی المیہ دی حقیقت تے معرفت بارے جا نکاری دینا اے ایس پاروں کافیاں وچوں موضوع موجب نمونہ کلام پیش نظر اے۔

شاہ حسین دی کافی وچ سوز و کرب تے روحانی المیہ:

شاہ حسین دی کافی وچ سوز و گداز دے حوالے نال جیہڑا غم تے بے بسی نظر آؤندی اے حقیقتاً اوہناں دی روح دی گراٹ تے بے بسی اے۔ اوہناں نوں ہر ویلے رب سچے نال ملاپ دی آس اے۔ ایس دکھاں بھری دنیا وچ اوہناں دی روح اپنے آپ نوں بے بس تصور کردی اے جیوندے جی کوئی راہ نہیں کہ کسراں اک عارضی ٹھکانے نوں چھڈ کے ابدی ٹھکانے تے قیام کیتا جائے اوہناں دے من دی ایس خواہش تے کیفیت نوں کوئی دنیا دار نہیں سمجھ سکدا ایس لئی اوہناں اپنی روح دی پتار تے اگے انج بیان کیتی اے:

ربا میرے حال دا محرم توں
اندر توں ہیں، باہر توں ہیں، روم روم وچ توں
توں ہیں تانا، توں ہیں بانا، سبھ کجھ میرا توں

کہے حسین فقیر نمانا میں ناہیں سبھ تُوں (4)
 جسراں اک سوانی اپنے شوہ نالوں وچھڑ کے روندی، کرلانندی تے ترلے پاؤندی ہوئی
 اپنے جذبات بیان کردی اے اوہنوں ہر ویلے اپنے کنت نال ملن دی آس اے بالکل انجے ای
 شاہ حسین ہوراں دی روح عالم ارواح توں جدا ہو کے واپسی اپنے رب نال وصل واسطے کرلانندی
 پئی اے۔ شاہ حسین اپنے جدائی والے ایس روحانی ایسے نوں انتہائی سوز و کرب نال انج بیان کیتا
 اے:

میرے صاحب! میں تیری ہو مگی آں
 مَنوں و سار نہ توں مینوں، ہر گلوں میں چھٹی آں
 اوگہاری نوں کوگن ناہیں، بخش کریں تاں چھٹی آں
 جیوں بھاوے تیوں راکھ پیاریا، دامن تیرے لگی آں
 جے تُوں نظر مہر دی بھالیں، چڑھ چوبارے سستی آں
 کہے حسین فقیر سائیں دا در تیرے دی گتی آں (5)

ہر روح نال رب سچے دا وعدہ اے کہ میں تینوں عارضی قیام لئی دُنیا تے بھیج رہیا واں مگر
 ایس عارضی ٹھکانے توں اکتا کے شاہ حسین اپنی روح دے حُون و ملال تے جذبات نوں انج
 بیان کردے نیں:

نی سبُو ! مینوں ڈھول ملے تاں جا پے
 شوہ راون دی ریت نہ جانی اس سبُو ترنا پے
 عشق وچھوڑے بالی دھانڈی ہر دم مینوں تا پے
 سبکن دُور نہ تھیوے دل توں ویکھن تُوں من تا پے
 کہے حسین سہاگن سو ای جاں شوہ آپ سنجاپے (6)

جدوں ہر انسان نوں علم اے کہ دنیاوی حیاتی تھوڑے دناں دی کھیڈ اے تے حقیقی تے
 ابدی زندگی آخرت والی اے تے اوہدی کوئی فکر نہیں۔ ایس عارضی دنیا دے فلسفے نوں شاہ حسین
 دیاں کافیاں وچوں انج ویکھیا جاسکدا اے:

کدی سمجھ ندانا! گھر رکھے ای سمجھ ندانا،
 آپ کمینہ، تیری عقل کمینی، کون کہے تُوں دانا
 ایہنیں راہیں جان دے ڈھڑے میر، ملک، سلطانا (7)

صوفیانہ شاعری دی صنف کافی نوں جنج المیہ جذبات تے احساسات نال جوڑیا گیا اے ایس توں محسوس ہوندا اے کہ شاعری دی ایہہ صنف بنیادی طور تے ”المیہ صنف سخن“ اے۔ کافی دے مضامین تے موضوعات نوں ازلی محبوب کولوں وچھوڑے والے جذبات تے اُساریا گیا اے۔ ایہہ عشق مجازی نہیں بلکہ عشق حقیقی تے اُسرے ہوئے نیں۔ شاہ حسین ہوریں ازلی محبوب نالوں وچھوڑے دا غم شدت نال بیان کردے نیں:

رہیے وُو! نال سجن دے رہیے وُو
لکھ لکھ بدیاں تے سہو طعنے، سہو سرتے سپیے وُو
توڑے سروئے دھڑ نالوں، تاں بھی حال نہ کہیے وُو (8)

نی! تینوں رب نہ بھٹی، دعا فقیراں دی ایہا
رب نہ بھٹی، سہ گجھ بھٹی، رب نہ بھٹن جیہا
سوئنا، رُپا چھل وِسی، عشق نہ لگدا لیہا
ہور نال ہسیدی کھڈیندی، شوہ نال گھونگھٹ کیہا (9)

شاہ حسین نے اپنیاں کافیاں راہیں حیاتی دے غماں نوں اجہی کلا کاری نال بیان کیتا اے کہ غم تے اوہناں دی ذات اکو مک ہو گئی اے۔ انج جا پدا اے کہ غماں نال اوہناں دی ذات دارشتہ از لولوں پُرانا اے:

مائے نی میں کیہنوں آکھاں درد وچھوڑے دا حال
دُھواں دُکھے میرے مرشد والا، جاں پھولاں تاں لال
سوللاں مار دیوانی کیتی، برہوں پیا ساڈے خیال
دُکھاں دی روٹی، سوللاں دا سالن، آپیں دا بالن بال
جنگل پیلے پھراں دُھونڈینڈی، اَجے نہ پایو لال
کہے حسین فقیر نما نا، شوہ ملے تاں تھیواں نہال (10)

صوفیانہ شاعری دا بنیادی مقصد انسانیت دی رہنمائی اے۔ صوفی بندیاں نوں اپنے نفس تے ظلم کرن توں روکدا اے، چنگے تے نیک کم کرن دی تلقین کردا اے تے آپس وچ پیار محبت تے مل جل کے رہن دی تعلیم اوہدی شاعری دا خاص وصف ہوندا اے۔ معاشرے وچ بد امنی تے خرابی اوس ویلے جنم لیندی اے جدوں کوئی اک گروہ یاں طبقہ اپنی طاقت دے بل بوتے تے

ماٹریاں نوں ظلم و ستم دا نشانہ بنائے انج معاشریاں وچ طبقاتی ناہمواری پیدا ہو جاندی اے۔ شاہ حسین نے جدوں اجیہی معاشرتی ناہمواری نوں دیکھیا تے اپنیاں کافیاں راہیں ایس الم و کرب نوں ڈاڈھے سوز نال سنایا اے:

مشکل گھاٹ فقیری داؤ و

پائے گٹھالی، دُرمت گالی، کرم جرائے شریری داؤ و

چھوڑ تکبر، پکڑ حلیمی، راہ پکڑ شیریں داؤ و

کہے حسین فقیر نمانا، دفتر پاڑ میری داؤ و (11)

بلھے شاہ دی کافی وچ سوز و کرب تے روحانی المیہ:

بابا بلھے شاہ دی شاعری اک پاسے سانوں ہلا شیری تے جرات دا سبق دیندی اے تے دوجے پاسے اوہناں دی شاعری وچ لگیا ہويا انسانی سوز و کرب تے روحانی المیہ وی نظر آؤندا اے۔ بلھے شاہ دے سوز و کرب تے غم بھرے جذبات پنجاب دی سرزمین دی تباہی تے پنجاب واسیاں دی حالت زار پاروں نیں۔ جدوں بلھے شاہ نے جدوں مسلم قوم دی معاشرتی ابتری، بیچارگی تے محرومیاں نوں دیکھیا تے اوہناں دے اندر سوز و کرب تے دکھ بھرے جذبات پیدا ہوئے انج مسلماناں دا شاندار ماضی تے موجودہ کسمپرسی دی حالت دا موازنہ کر دے ہوئے لکھدے نیں کہ:

اُلٹے ہور زمانے آئے، سچیاں نوں پچے ملدے دھکے

جھوٹے کول بٹھائے، اُلٹے ہور زمانے آئے

اگلے جا بنگاہ لے بیٹھے، پچھلیاں فرش وچھائے

اُلٹے ہور زمانے آئے، بھوریاں والے راجے کیئے

راجیاں بھیکھ مڑگائے، اُلٹے ہور زمانے آئے (12)

مغلاں زہر پیالے پیتے، بھوریاں والے راجے کیئے

سبھ اشرف پھرن چُپ کیئے، بھلا اوہناں نوں جھاڑیا ای

رہ رہ وے عشقا ماریا ای، کہہ کس نوں پار اتاریا ای

در کھلا حشر عذاب دا، بُرا حال ہويا پنجاب دا

ڈر ہاویئے دوزخ ماریا، سانوں آمل یار پیاریا (13)
 بلکھے شاہ دے دور وچ معاشرتی حالات ڈھیر وگڑے ہوئے سن، ہر پاسے افراتفری مچی
 ہوئی سی، سکے سودھرے تے خونی رشتے وی اک دو بے نون دھوکہ دے رہے سن، ماڑے لوک ظلم
 و ستم دا شکار ہو کے انتہائی کریناک زندگی گزار رہے سن۔ اجیہے لوکاں دی حالت زار دی عکاسی بلکھے
 شاہ ہوراں لفظاں نال انج کیتی اے:

جدوں اپنی اپنی پے گئی، دھی ماں نون لٹ کے لے گئی

مومنہ بارھویں صدی پیاریا، سانوں آمل یار پیاریا (14)
 ایس دور وچ ظلم و ستم نہ صرف لوک اک دو بے تے کر دے سن بلکہ لوکاں نون محبت
 تے رواداری دا درس دین والے علماء تے ملانے وی ان پڑھ تے بھولے بھالے لوکاں نون لٹن
 تے راہوں کراہے پاؤن وچ برابر دے شریک سن۔ مفت دانگر کھاؤن واسطے مسیت سب توں
 وڈا تے بہترین معاشی ذریعہ سی۔ کم علم تے محنت مزدوری توں وانجھے ہوئے لوک عموماً مسیتاں
 سانجھ لیندے سن ایساں عزت دی عزت تے روٹی ٹکڑی مفت لہج جاندا سی۔ مگر اجیہے لوک دین
 اسلام واسطے خطرناک سن کیوں جے اپنے مطلب موجب دین دی تشریح کر لیندے سن ایساں نہ
 صرف بندیاں نال بلکہ مذہبی ریاکاری وی کیتی جاندی سی۔ ایس خطرناک ظلم والے منظر نون دیکھ
 کے بلکھے شاہ ڈاڈھے غمگین ہوئے اجیہے ملانیاں نون ریاکاری توں انج روکدے نیں:

علموں بس کریں او یار

پڑھ پڑھ شیخ مشائخ کہاویں اُلٹے مسئلے گھروں بناویں
 بے علماں نون لٹ لٹ کھاویں جھوٹے سچے کریں اقرار
 پڑھ پڑھے مسئلے روز سناویں کھانا شک شبے دا کھاویں
 دسّیں ہور تے ہور کھاویں اندر کھوٹ، باہر سچّیار

علموں بس کریں او یار (15)

بلکھے شاہ ہوریں روح دے وچھوڑے دی تڑپ تے ازلاں دے غم نون انج کافی وچ
 الاپدے نیں کہ:

راتیں نیند نہ دن سکھ سٹی، اکھیں پلٹیا پیر
 چھویاں تے تلواراں کولوں، عشق دے تیکھے تیر
 اک پل ساعت آرام نہ آدے بڑی برہوں دی پیڑ

بکھا شوہ جے کرے عنایت، دُکھ ہوون تغیر
 مینوں چھڈ گئے آپ لد گئے میں وچ کیہہ تقصیر (16)
 بکھے شاہ نے اورنگزیب عالمگیر توں لے کے عزالدین عالمگیر ثانی تک داسیاسی عہد ویکھیا
 ہو یا سی انج مغل بادشاہاں دی حکومت دا زوال، مرہٹیاں تے سکھاں دیاں شورشیاں تے حملیاں
 پاروں ہوون آلیاں المناک تباہ کاریاں تے ہولناکیاں والے منظر اں نے اوہناں دیاں
 کافیاں نوں ڈھیر درد تے سوز عطا کیتا اے:

در کھلا حشر عذاب دا، بُرا حال ہو یا پنجاب دا
 بارہویں صدی نے مونہہ پساریا، کدی آویں دو پڑ واریا
 تیرے دُکھاں نے سانوں ماریا سانوں آمل یار پیاریا
 مغللاں زہر پیالے پیتے، بھوریاں والے راجے کیتے

سب اشراف پھرن چپ کیتے، بھلا ایہناں نوں جھاڑیا ای (17)

بکھے شاہ نے پنجابی معاشرے دی ثقافت تے تہذیب نال جڑے ہنرمندی دے
 اوزاراں نوں اپنی شاعری وچ بطور علامت استعمال کر کے اپنے مقصد دا مفہوم چنگی طرح سمجھایا
 اے۔ کیوں کہ پنجابی معاشرہ اس علامت نال جڑے عمل تے اوہدے پس منظر توں بخوبی واقفیت
 رکھدا اے۔ بکھے شاہ ہوراں نے چرنے دی علامت تے اوہدے ذریعے کتن کتان دے عمل نال
 انسان نوں نیک عمل کرن دا درس دتا اے۔ ایہناں عملاں نوں آخرت نال جوڑ کے آخرت والے
 سزا و جزا دے حسین و جمیل تے حُونیہ کر بیہ تصورات نوں انج واضح کر دے نیں:

کر کتن ول دھیان گڑے

رت متیں دیندی ما دھیا

کیوں پھرنی ایں اینویں آ دھیا

نی شرم حیاناہ گوا دھیا

توں کدی تاں سمجھ ندان گڑے

کر کتن ول دھیان گڑے

چرخہ مُفت تیرے ہتھ آیا

پلہیوں نہیں گُجھ کھول گوا یا

نہیوں قدر محنت دا پایا

جد ہو یا کم آسان گڑے

کر کتن ول دھیان گڑے (18)

روح تے عالم ارواح والے عارضی و چھوڑے دے ایسے نوں سمجھاؤن واسطے انج بیان
کردے نے کہ اے غافل انسان ہر ویلے رب نوں تے اوہدے کیسے وعدے نوں یاد
رکھیں۔ آخرت نوں سنوارن والے روحانی فلسفے نوں انج لکھدے نیں:

پر گل کردا بھی ڈردا ہاں	میں گل اوتھے دی کردا ہاں
تھی چلو میں نالے آیا	نال روحاں دے لارا لایا
میں بھرم بھلایا پھردا ہاں	ایتھے پردہ چا بنایا
پر گل کردا بھی ڈردا ہاں (19)	میں گل اوتھے دی کردا ہاں

خواجہ غلام فرید دی کافی وچ سوز و کرب تے روحانی المیہ:

تعلیمی سطح تے پنجابی کلاسیکی شاعری نوں ای سوز و کرب، المیہ تے صوفیانہ شاعری تسلیم
کیتا گیا اے۔ خواجہ غلام فرید دی کافی وچ موجود تصوفانہ خیالات نوں پرکھن توں بعد احساس
ہوندا اے کہ اوہناں نوں کافی دا امام ٹھیک ای مٹھیا جاندا اے۔ خواجہ غلام فرید دی کافی دا
سارالب و لہجہ صوفیانہ، اوہناں دی سوچ دا معیار، اوہناں دے شعور تے جذبات اُتے صوفیانہ
افکار تے زندگی دی چھاپ نظر آؤندی اے:

گئی تقلید آئی تحقیق / تھئے واضح مکشوف دقیقے / فاش مبین گل اسرار
برزخ زیر برتے شد مد / کیتا ازلی لطف ظہور / سوسو شکر ملیا گر پورا
تھیاد دل کون تسکین قرار / ہوئے خطرات شکوک سبھی رد / پیرمغاں مجھو جتو سے
فرض فرید نماز بنو سے / کیتا من کر، من اقرار / ہے خود اصل حقیقی مقصد (20)

خواجہ غلام فرید نہ صرف صوفی شاعر سن بلکہ عملاً وی صوفی سن جیہڑے متصوفانہ خیالات و
افکار اوہناں دی شاعری وچ ملدے نے بے شک دو جے صوفیاں کول وی لہجہ جاندے نے پر
اوہناں دے بیان کرن دا انداز انوکھا تے منفرد اے۔ ایس پاروں اوہناں نوں صرف کافی دا
شاعر کہنا ٹھیک نہیں بلکہ اوہ تصوف دی شاعری تے روحانی سوز و کرب دے اعلیٰ شاعر نیں۔ اجیہی
اک ونگی ویکھو:

وحدت عین عیان ڈٹھو سے / طمس حقیقی سمجھ لیو سے / مخفی گل اظہار تھیو سے

ہر گن گیان دے گیت نوں پایا / تھئے واضح مشہود دقاقت / تھئے انج انوار حقائق
ظاہر گجھ سب گجھ دے لائق / قرب تے بعد دا فرق اٹھایا (21)

خواجہ غلام فرید بے ثبات عالم نوں ڈاڈھے سوز تے کرب نال انج بیان کردے نے کہ
اوہناں دا کلام پڑھن تے سُنن والے ڈونگھیاں سوچاں وچ ڈُب جاندے نیں۔ خواجہ سائیں دُنیا
دی بے ثباتی نوں روحانی ایسے نال جوڑ کے انسانی زندگی دے فانی ہون دا دکھ ایہناں لفظاں
راہیں کردے نے بے شک کہ انسانی حیاتی نکی تے انسانی خواہشات وڈیاں نیں فیروسی انسانی
روحان نوں واپس اپنے رب نال ملن دی آس اے۔ ایس روحانی آس نوں انج بیان کردے
نیں:

غم دا حال سناواں کیویں / سوڈ کھ تے بک وات / کانگل کھنڈ دیاں چوریاں ڈیساں
کر گئی ملن دی بات / ڈینہ گھننے روراہیں گیتم / راتیں کئی پر بھات
مونجھ ملال فرید ملیو سے / ازلوں پر ہوں برات (22)

عشق حقیقی اصل وچ اپنے تے کائنات دے خالق نال شدید محبت اے کئی واری انسان
مجازی عشق وچ مبتلا ہو کے تے ناکامی نال دوچار ہوندا اے۔ اچھے معاملے وچ جدوں اک
انسان کول پریشانی تے غم دے سواس کجھ نہیں بچدا تے فیر انسان حقیقت نال واقف ہو جاندا
اے یعنی ایس عارضی ناکامی توں انسان ابدی کامیابی وال ٹر پیندا اے۔ جس ویلے انسان نوں علم
ہوندا اے کہ مادی وجود نال جڑی ہر چیز نوں فنا اے تے فیر حقیقت دی جستجو اک قدرتی امر
اے۔ نتیجتاً انسان کائنات دے مالک نال ہر ویلے اپنا تعلق جوڑی رکھن تے اوہنوں مضبوط کرن
واسطے عبادت گزار تے ہر حال وچ شکر گزار کرنا اپنا دطیرہ بنا لیندا اے۔ ایس مجازی عشق دی
ناکامی دے نتیجے وچ ملن والا سوز و کرب تے المیہ حقیقی عشق دے ہلارے انج لہندا اے:

درد اندر دی پیڑ ڈاڈھا سخت ستایا   ہجر فراق دے تیر دل نوں مار مُنجھایا
عشق ہے ڈکھڑے دل دی شادی   عشق ہے رہبر مُرشد ہادی
عشق ہے ساڈا پیر جیں گل راز سچھایا   ازلوں تاگلھ دا تیر جانی جوڑ چھھایا
مارو مُٹھل ول مکھڑا چھھایا   ڈکھڑیں ڈکھایا در دیں مُنجھایا
تاگنیں تپایا مونجھیں مسایا   سولیں ستایا پیڑے ہرایا (23)

خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں سوز و کرب تے درداں دی تاثیر نال بھریاں ہویاں نیں۔
وچھوڑا مک جاون تے واپس حقیقی وصل دا مضمون نوں انج بیان کردے نے کہ قاری اُتے غم دی

اک خاص کیفیت طاری ہو جاندی اے:

پُٹل! تھیوں پاندھی یارا/ چھڈ کے کلھڑی بروج/ ہردم وتاں درماندی یارا
سے سے روگ اندر وچ/ پیت نہ پالی سردے والی/ ٹول نہالی، روئیس خالی
دل دردوں گر لاندی یارا/ مونہ پلڑو گھر گھر وچ/ رکھدی آس اُمید ہزاراں
آخر ہک ڈینہ موڑ مہاراں/ ہوت تھیسیم آ کاندھی یارا/ نسیم توڑ قبر وچ (24)
خواجہ فرید ہوراں کول دنیاوی غماں دا ذکر گھٹ تے ازلی محبوب دے وچھوڑے داغ
بوہتا اے۔ اک صوفی وانگ خواجہ غلام فرید ازلی محبوب نالوں وچھوڑے دے المناک جذبات
انج بیان کردے نیں:

دردوں ٹھڈڑیاں ساہیں کڈھدی/ رورود ڈیواں باک/ ڈکھڑا اَنگ نہ مانودا
نال فرید دے سچ نہ کیتو/ آنون دی گئیوں آکھ/ سوہناں ول نہیں آنودا (25)
خواجہ غلام فرید دے نزدیک اجنبی انسان دی کوئی اہمیت نہیں جیہڑا رب تے توکل کرن
دی بجائے دنیاوی سہارے لہدا پھردا اے۔ اجنبی انساناں نوں ویکھ کے اوہناں دے اندراک
سوز دی کیفیت پیدا ہوندی اے تے اوہ بے صبرے لوکاں نوں انج درس دیندے نے کہ:
کر صبر تے شکر شکایت تے/ رکھ آس اُمید عنایت تے/ پیئے فخر دی فقر
ولایت تے/ ڈینہ راتیں ڈلڑی ڈیوم مت/ اتھاں جُوٹھیاں غیریاں ویریاں
توں/ اتھاں کوڑیاں کھیڑیاں بھیریاں توں/ اتھاں کوچھیاں گیڑیاں
پیڑیاں توں/ ہر ویلے یار گھنم ڈت پت/ سٹ کلھڑی یار، فرید گیا/ ایہو حال
نہمانی نال تھیا/ فریاد کراں، کریا دپیا/ ہتھ مل مل بیٹھی ررواں رت (26)
اک پاسے خواجہ غلام فرید بندے نوں شریعت دی پاسداری کرن دی تلقین کردے نظر
آؤندے نے تے دو جے پاسے بے عمل تے جاہل ملانیاں توں بچن دی حکایت کردے وی نظر
آؤندے نیں۔ خواجہ صاحب اک صاحب شریعت تے صاحب کشف صوفی سن اوہناں نوں علم
سی کہ اجنبی کوڑھ مغز ملانے شریف النفس لوکاں دے اعتبار تے اعتقاد نال دھوکہ کردے نیں۔
بھولی بھالی لوکاں نال اجنبی دھوکے داغ اوہناں دے کلام وچ واضح طور تے ویکھیا جاسکدا اے
اوہ کسراں لوکاں نوں ایہناں کم علم تے دھوکے باز ملانیاں توں بچن اتے صاحب علم و فیض تے
اک کامل مرشد دی رہنمائی تے سنگت نوں لازمی قرار دیندے نیں:

عاری پھر دے حج زکاتوں/ صوم صلاتوں ذات صفاتوں/ رند استوں ہن مخمور

کشف حقائق محض محالے / جے تیں مرشد نظر نہ بھالے / پیو گل کوڑ فریب تے زور
 فقہ، اصول، کلام معانی / منطق، نحو تے صرف مَبانی / ٹھپ رکھ ہے توحید غیور
 ملاں پٹھڑے معنے کر دے / آیت، درس، حدیث، خبر دے / صرف صداتے تھئے مغرور
 ملاں ویرے سخت ڈسیندے / بے شک ہن اُستادِ دلّیس دے / ابنِ العربی تے منصور
 شاہد، واحد، اصل، فرع وچ / رازِ طریقت، رسمِ شرع وچ / ہے مشہود نہیں مستور (27)
 ایہناں تناں شاعراں دی شاعری وچ فکری و جذباتی مزاج توں علاوہ وحدت الوجود،
 عرفانِ ذات، عظمتِ انسانیت، فنا و بقاء، حیرت، تسلیم و رضا، عشق، ہمت، تجرد، ترکِ علاق،
 مشکلات و آلام، اخلاصِ عمل، حقیقت تے مجاز، جبر و قدر تے فقر و غنا ورگے مسائلِ تصوف تے
 انسانی حیاتی دے حقیقی سوز و کرب تے حُون و ملال اپنی پوری آب و تاب نال چمکدے پئے
 نیں۔

صوفیانہ شاعری وچ موجود بے چینی تے بے قراری اصل وچ جڑ تے گل دے وصل تے
 ملاپ واسطے اے۔ ایسے جڑ تے گل دے فلسفے والی بے قراری تے اضطرابی رُوح واسطے صوفیاں نے
 وکھو وکھ تشبیہاتی علامتاں ورتیاں نیں۔ اصل وچ صوفیاں دے نزدیک انسانی رُوح عالمِ ارواح
 (ملکوت) وچ محبت و معرفتِ حق وچ مشغول تے غرق سی فیر ایہنوں عالمِ اجسام (ناسوت) نال
 جوڑیا گیا جس پاروں ایہدے اندر جسمانی صفات، شہوت و غضب دا غلبہ ہو یا تے ہولی ہولی
 روحانی معرفت و محبت والیاں صفات توں دوری ہو گئی۔ جدوں اک چُنے ہوئے بندے نوں اپنے
 ذوق یاں علم پاروں اپنی اصل حالت یاں اصلی صفات یاد آیاں تے اوہ ایہناں گواچیاں ہو یاں
 صفتاں تے افسوس کر دے ہوئے ایہناں دے وصل تے ملاپ وچ دوبارہ تڑپ اُٹھیا۔ روح
 اپنے اصل نالوں جدائی دی شکایت ارج حُونیہ انداز وچ کردی اے کہ سوچن سمجھن والا قاری ایس
 حُون و ملال بھری شاعری نوں پڑھ کے اپنا کلیجہ پھڑکے بہہ جاندا اے۔ اوہدے واسطے
 نویاں سچائیاں تے ادھارت سوچاں تے فکراں والے شہر دا دروازہ کھل جاندا اے۔ صوفیانہ
 شاعری چونکہ سچائی تے مبنی ہوندی اے ایس پاروں سچے تے درد مند شاعر دے کلام دا اثر بندیاں
 دی رُوح تے ہوندا اے۔ ایس اثر دی تاثیر حاصل کرن لئی شاہ حسین، بابا بلیٹھے شاہ تے خواجہ غلام
 فرید ہوراں دی کافی وچوں روحانی سوز و کرب دی حقیقت تے معرفت بارے جانکاری لئی اک نکی
 جیہی چون قارئین واسطے پیش کیتی گئی اے۔

حوالہ جات:

- * Department of ORIC, University of the Punjab, Lahore
- 1- T.R. Hyn, The Harvest of Tragedy, Zydoric Publishers, P.26
  - 2- Clifford Leech, Tragedy, Mathuren, (New York: London Publishers) 232
  - 3- Abdul Majid, Mister- Hiz-o-karb, Al-halal (Calcutta) Shumara 18 June 1912)8
  - 4- Subha Sadiq Wattu (Tarteeb-oTadween)- Kalam Shah Hussain, (Lahore: Maqsood Publishers, 2017)41.
  - 5- As Above, P-46
  - 6- As Above, P-56
  - 7- As Above, P-55
  - 8- As Above, P-63
  - 9- As Above, P-82
  - 10- As Above, P-109
  - 11- As Above, P-107
  - 12- Muhammad Asif Khan- Akheya Buleh Shah Ne (Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, 2016) 81, 199.
  - 13- As Above, P-206
  - 14- As Above, P-206
  - 15- As Above, P-231-232
  - 16- As Above, P-362
  - 17- Tanveer Bukhari- Amrt Rus (Lahore: New Book Pelus, 1996)97.
  - 18- Muhammad Asif Khan- Akheya Buleh Shah Ne, P-247.
  - 19- As Above, P-348
  - 20- Shaukat Mughal- Tafheem-e-Fareed (Multan: Jhok Publishers, 2017)515
  - 21- As Above, P-101
  - 22- As Above, P-470
  - 23- As Above, P-189, 309
  - 24- As Above, P-480
  - 25- As Above, P-319
  - 26- As Above, P-453
  - 27- As Above, P-723-724

* ستونٹ کور

** ڈاکٹر کلیان سنگھ کلیان

*** پروفیسر ڈاکٹر مجاہدہ بٹ

گورو گرنتھ صاحب وچ براجمان عربی، فارسی شبد اولی دا اجوکا چتر

Abstract:

Many languages exist in literary history of Indus valley. These languages not only led to divide the region but also discriminated the common people. According to many historians, words of Arabic and Persian became in use during the sixth and seventh century in India whereas in twelfth century their compositions are found at large as most of the legendary and classical poets of Punjabi are found in this period. In fourteenth and fifteenth century usage of Arabic and Persian words were compulsory for education. That is why, the founder of Sikh religion, Sri Guru Nanak Sahib, in addition to getting knowledge of other religions learned Arabic and Persian languages from Moulvi Qutub-ud-Din who was the teacher of time. After that Guru Nanak Sahib travelled (Udaasi) in all the four directions and utilized other languages in his religious scripts of Punjabi Poetry. The remaining Gurus, Bhagats, Bhutts and Gurusikhs also followed this ritual and used Arabic and Persian words accordingly in obedience of their guardians. Where there is teaching of Arabic and Persian, the history and civilization has also been described in a nice way. It is necessary to mention here that no work has since been done on Guru Grenth in any University of Pakistan, and due to lack of knowledge of

Arabic and Persian in India at this time, the work on glossaries of Guru Nanak Sahib is found in a very beginning stage. At the end of this theses it has been my utmost wish that there should not remain any grievance about Arabic and Persian words used by Guru Nanak Sahib so as to provide full knowledge to the coming generations.

Keywords: Languages, Literary History, Indus Valley, Legendary, Classical Poets, Guru Nanak, Sikh Religion, Moulvi Qutub-ud-Din, Arabic, Persian.

برصغیر پاک و ہند اپنیاں زبانوں دے سپن لئی جانیا جاندا اے۔ اتھے کئی کھیتراں وچ وکھو وکھریاں زبانوں پرچلت رہیاں۔ سنسکرت تے پالی زبان دا مہان ادبی زبان دے رتبے وچوں لے سمے تیکر بول بالا رہیا۔ ایسے پاروں ہندوستان دیاں کئی زبانوں دی ترقی وچ سنسکرت دی ڈونگھی چھاپ اے دھارمک روایت تے علاقائی سمیاں نوں پار کر کے عام لوکاں نوں اک دوجے نال جوڑن لئی صوفی فقیراں، سادھ سنٹاں، بھگتاں، ناتھ جوگیاں تے گوروں نے ڈھیر بھومکاں نبھائی۔ ہندوستان وچ اسلام تے عرباں دی آمد نال عربی زبان نوں اتھے آون دا موقع مل گیا پر ایس دا ورتاوا اسلامی ویدیا نال سمبندھت مکاتب تے مدرسیاں دی چوکھنڈی تک محدود رہی سی۔

صوفیاں تے فقیراں ولوں عام لوکاں نال اوہناں دی زبان وچ رشتہ جوڑن پاروں عام لوکاں اسلامی تعلیمات توں ودھیر متاثر ہوئی۔ خاص کر شودر تے نیویں ذات دے لوک جیہناں نوں سماج وچ اوہ مقام نہیں مل رہیا سی۔ اسلام وچ برابری نال رہن سہن پاروں عام لوکاں نوں عربی زبان دی بھرپور جانکاری ملی۔ تخت تے براجمان حاکم عربی توں ودھ فارسی نوں دربار وچ تھاں دیندے رہے۔ اوہناں موجب فارسی وچ عزت مان خاص بندیاں لئی عربی زبان توں ودھ کے اے۔ مشرقی زبانوں دے ماہر ڈاکٹر امرونت سنگھ ہوراں اس نوں اس پرکار بیان کیتا:

”ترک تے مغل سامراج دی ستھاپنا ہو جان نال مغل حاکم تے ایس نال سمبندھت ایرانی مول دے شاہی امیراں تے جاگیرداراں نے بھارت وچ فارسی بھاشا دی اجیہی سرپرستی کیتی کہ ایہ مغل دربار تے پر بندھکی عملے دی زبان بن گئی۔“ (1)

ایس طرحاں فارسی لپی ڈھیر چرتک بھارتی اتہاس، وسوں تے شاعری وچ مول روپ وچ نہ صرف موجود رہی سگوں ایس دی سرپرستی وی ہوئی و دیشیاں واسیاں عام لوکائی دی بولیاں نوں مندا آکھ کے اُس نال متریا جیہا سلوک کردے۔ پر عربی زبان تے ادب اپنے وشال روپ وچ ہون کارن فارسی توں گھٹ نہ رہیا۔ پنجاب دی دھرتی، ماں بولی تے وسوں وچ عربی فارسی ہر تھاں اتہاس دے پنے تے اکٹھے موجود رہے۔ ہر نام سنگھ شان ایس نوں وسوں دا حصہ مندے ہوئے لکھدے ہن:

”جدوں بھارت اُتے ودیشی مسلمان راج کر رہے سن جیہناں دی دھارمک بولی عربی اتے سرکاری ساہت تے سمھیا چارک بولی فارسی سی۔ ایس لئی اوہناں دے دھرم، کرم، راج، سماج، ساہت وچ سمھیا چارک آدے کجھ خاص شہداں دا پنجابی دی لوک بولی دا حصہ بن جانا اک سبھاوک گل سی۔“ (2)

گیارہویں، بارہویں صدی وچ مغربی بھارت وچ ترکاں دے راج سنبھالن مگروں فارسی زبان شروع تے ہوئی پر ایس دا اصل پرچار دہلی دی سلطنت بنن نال ہی ہویا۔ اتہاس گواہ اے کہ دہلی دی ریاست وچ حاکماں نال سمبندھت اُچ عہدیاں تے براجمان ترک امیراں توں اڈ صوفی پیراں نے وی ہندوستان وچ فارسی زبان کھلارن وچ کردار نبھایا۔ مغلاں دے آون نال ایرانی امیراں تے ایرانی پرواسیاں نے ہندوستان وچ فارسی زبان دی اجیہی سرپرستی کیتی کہ فارسی مغل دربار دی زبان بن گئی۔ پنجاب وچ فارسی دی سرداری 1844ء تیکر انگریزاں دے پنجاب اُتے قبضے ہون توں پہلاں قائم رہی۔ لمے سے تیک فارسی زبان و دواناں، اتہاسکاراں، کویاں لئی مانتا دی زبان رہی۔

پراتن پنجاب جغرافیائی طور تے ہندوستان مغرب ایران دے گوانڈھ وچ سی۔ ایسے پاروں زبان ادب تے سمھیا چارک اُتے فارسی دا اثر ڈھیر دسدا اے۔ نتیجے وچ پنجابی وچ عربی، فارسی دے لفظاں دی ڈھیر بھر ماراے۔ لگ بھگ دس گیارھاں صدیاں توں زیادہ پنجابی نال عربی فارسی دی سانجھ رہی اے تے کجھ شہداں وچ ہن وی اے۔ پنجابی دے مڈھلے مسلمان صوفیاں دیاں کوتاواں، رچناواں دے پڑھن توں سونہہ ملدی اے کہ اوہناں اپنے وچاراں دے پڑگٹاؤن لئی قلمی روپ وچ پنجابی نوں ورتیا۔ ایس عمل راہیں فارسی، عربی دا ڈھیر شہد بھنڈار جیہڑا زیادہ تر اسلام، مسلم شرع، اسلامی تصوف دے عنواناں نال سمبندھت سی۔ فطری طور تے

پنجابی زبان وچ رنج گیا ایس دی سب توں پہلاں نشاندہی بابا فرید جی دی بانی توں دسویں اے
جو گورو گرنتھ صاحب وچ براجمان اے، اُس وچ اک شلوک ایس پرکار ہے:

اُٹھ فریدا وضو ساج صبح نماج گُجار
جو سر سائیں نہ نیوے سو سر کپ اُتار (3)

گورو نانک نے جد شبدنوں گورو روپ دے کے بھگتاں دی بانی نوں اکٹھا کیتا بابا
فرید تے ہو رہتے جیہڑے ہندوستان دیاں وکھ وکھ تھاواں توں سچ دا پیغام دیندے رہے۔ گورو
ارجن نے سکھ گورو صاحبان دی بانی دے نال نال گورو گرنتھ صاحب وچ وکھو وکھ بھگتاں دی بانی
نوں وی ستکار دتا۔ انج سری گورو گرنتھ صاحب مذہب تے ملت دیاں حد بندیاں توں ٹپ کے
انسانی نسل دے شبد گورو بن گئے۔ گورو گرنتھ صاحب وچ بابا فرید جی دی بانی تن تھاواں تے
ملدی اے۔ راگ آسا وچ دوشبدر راگ سوہی وچ دوشبدا تے شلوکاں وچ 112 شبد۔

پنجاب دے مہان صوفی درویش بھگت فرید جی دے سمکالی بھگت جے دیو جی سن۔ اوہ
ذات دے برہمن سن غریب ہون دے نال نال آپ کول سیانپ سی۔ ایس واسطے بھگت جے دیو
جی نوں پاٹھ شالا وچ بنگالی تے سنسکرت پڑھن واسطے بھیج دتا۔ یارہویں صدی وچ بنگال وچ ہندو
راج سی۔ سنسکرت عام پڑھائی جاندی سی۔ سنسکرت پڑھن دے نال آپ راگ وی سکھدے
رہے۔ کرشن جی دی اتھاہ دی بھگتی وچ لین ہون کارن جیہڑی رنگت ایہناں تے چڑھی رہندی سی
اُس نے بھگت جی توں اُچ پائے دی کوتا لکھوائی جس پاروں کجھ دیر بنگال دے راجا کچھمن سین
دے راج کوی تے پیچ رتنا وچوں مڈھلے رتن دی اُپادھی نال براجمان رہے۔ عمر دے آخری حصے
وچ بزرگی تے کمزوری کارن گنگا وچ اشان کرن جان جو گے نہیں رہے پر ہڑ آون کارن گنگا نے
بھگت دے پیار وچ اجیہا اچھالا کھاہدا کہ ایہناں دے گھر کول آ کے وگن لگ پئی۔ ایہ قدرت دا
اپنے بھگتاں نال پیار اتھاہ داسی کہ گنگا اوہناں کول ہڑدے روپ وچ چلن لگ پئی۔ بھگت جے
دیو جی نے گورو گرنتھ صاحب وچ براجمان اپنے سنسکرت دے اشلوکاں اندر فارسی دے اکھروی
ورتے نیں، جیویں بھگت جی دا فرمان اے:

ہر بھگت نج نہکیولا رد کرنا بچسا

جو گین رکن جگن رکن دانین رکن تپسا (4)

ایہ شبد سنسکرت وچ لکھیا گیا اے ایس وچ تپسا دا اکھور تیا گیا اے جس دے ارتھ تپسا
کرن دے نیں۔ ایہ شبد جے دیو جی دا گُجری راگ وچ براجمان اے۔ ایس شبد وچ بھگت جی

پر ماتماں دی اوستت کردے ہن کہ اوہ پر ماتما سب توں اُچی ہستی اے۔ سب وچ ویا پک اے اُس ورگا ہو کوئی نہیں۔ بارھویں تیرھویں صدی دے مہان پنجابی کلاسیکی شاعراں وچوں بھگت نام دیو جی سن۔ اوہناں دی بانی وی گورو گرنٹھ صاحب وچ براجمان اے۔ جیہدے وچ عربی فارسی شہداولی ایس پرکار بیان کیتی گئی اے:

میں اندھلے کیہ ٹیک تیرا نام گھند کارا
میں غریب میں مسکین تیرا نام ہے ادھارا۔ ا۔ رہاؤ
کر میاں رحیماں اللہ توں غنی
حاجرا حجور (حضور) در پس توں منی۔۔۔۔۔ (5)

سری گورو گرنٹھ صاحب وچ بھگت نام دیو جی اتے بھگت رویداس جی ورگے نیویاں جاتاں وچ جنم لین والے مہان پُرشاں نوں وی ستکار تے مان پراپت ہو یا ساڈھے ست سوسال پہلاں دے سے عام لوکاں دیاں نظراں وچ بھوے بھگت نام دیو جی شودر جاتی نال سب بندھت چھپے سن اُچ جاتیاں دے چُجاریاں نے بھگت نام دیو جی نوں مندرتوں باہر کڈھ دتا۔ بھگت جی دی بانی دامکھ اُپدیش اکال پُکھ تے اُس دی رچنا نال پیار کرنا اے۔ بھگت نام دیو جی دا فرمان اے کہ میں انھا ہاں بس تیرا نام ای میرا آسرا اے۔ میں غریب تے میں مسکین ہاں میرے واسطے تیرا نام ای اے توں میرے اندر تے سامنے حاضر ناظر اے۔ توں دریا داتا اے توں ہی مالدار ایں۔ نام دے رب توں بخشہ ہار ایں۔ ساڈھے ست سوسال پہلاں وی بھگت نام دیو جی دے عربی فارسی شہداولی توں سونہہ ملدی اے کہ اُس ویلے عربی فارسی عام لوکاں دی زبان سی۔ ہندوستان وچ میدانی رستہ ہون کر کے بولی دی وجہ پاروں بہت متاثر ہو یا۔ کھوج کاراں و دواناں دی رائے موجب لسانی نظریے پاروں سندھی تے پنجابی زبانوں فارسی تے عربی توں کافی پر بھارت ہن۔ ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل نے ایس گل نوں ایس پرکار بیان کیتا اے:

”جوس پنجاب توں پرلے اُتر پوربی تے دکھن بھارت ول جاندے آں تاں فارسی تے عربی دی لفظالی اُتے دیاں زبانوں وچ گھنڈی جانندی اے۔ ایس وچ کوئی وی وڈی گل نہیں کہ پنجابی زبان دی لفظالی دے زمان وچ عربی، فارسی دا چوکھا یوگدان اے۔ سکھ گورو صاحبان نے اپنی بانی عام لوکاں دی بول چال دی زبان پنجابی وچ رچی اے۔“ (6)

صاحب گورو گرنٹھ صاحب انسانی نسل دے شہد روپ گورو ہن۔ ایس شہد گورو وچ 36

مہا پُرشاں دی الہی بانی اے۔ ایہناں 36 مہاں پُرشاں وچوں 6 سکھ گورو صاحبان ہن۔ 15 بھگت ورش دے دکھ دکھ کھیتراں وچوں 12 ویں صدی توں لے کے 16 ویں صدی تک وچرے بھگت ہن جیہناں وچ ہندو وی ہن، مسلمان وی ہن، اُچیاں جاتاں والے وی ہن تے نیویاں جاتیاں تے نکے نکے کاروبار کرن والے وی ایہناں بھگتاں وچوں کسے دی بولی ہندی، کسے دی برج بھاشا، مراٹھی، ٹھیٹھ پنجابی جاں سنت جاں صوفی بولی اے اوہناں توں اڈ چار گورو گھر دے بھگت شردھالو ہن اتے 11 بھٹ ہن۔ سارے پر بھو پریمیاں دی بانی سکھ دھرم دے پہلے گورو سری گورو نانک صاحب دے سے توں اکٹھا کرن دا سلسلہ چلیا۔ گورو نانک صاحب نے اپنے جیون وچ لگ بھگ 33 ہزار میل دا سفر کر کے اُس سے دے سماج نوں اکال پرکھ دی سوچی کروائی تے دھرم دا صحیح معنیاں نال جانو کروایا۔ 4 اُداسیاں دوران اوہ سادھواں، سنتاں، بھگتاں نال ملے تے ہر کھیتر وچ کرانتی کاری سوچ دا وادھا کیتا۔ ایس طرح شبد گورو، سری گورو گرنٹھ صاحب دی سرچنا دا عمل اوہناں ولوں ارنجھ ہو یا۔ اوہناں دا عقیدہ جگ دے انساناں نوں ودیا تے شبد گورو نال جوڑن داسی کہ لوکائی وہماں بھرماں وچوں نکل کے اک رب دی بھگتی وچ جڑ سکے جیہڑا ساریاں دا پالنہاراے۔ اوہناں نے سادھاں تے سداں نوں آکھ دتا کہ اوہناں دا گورو کیول تے کیول ”شبد“ اے۔ اپنے جوتی موت سماون سے اوہناں نے دوسرے گورو سری گورو انگد جی نوں اوہ پوتھی دتی جس وچ اوہناں دی اپنی تے کئی بھگتاں سنتاں دی بانی سی۔ گورو انگد جی اتے گورو امر داس جی نے وی جو بانی رچی اوہ وی ایس پوتھی وچ اکٹھی کر دتی تے ایس بانی دا گائین ہون لگا۔ گورو رام داس جی اتے گورو جی ارجن صاحب دے سے تک ایس بانی دی بہت مہانتا پراپت ہون لگ پئی۔ گورو ارجن صاحب جی نے اپنے جیون وچ جیہڑی بانی رچی، اُس دے 2218 شبد سن۔ آد گرنٹھ وچ 5 گورو صاحبان دی بانی شامل سی پر گورو گوبند سنگھ جی ولوں پورن گرنٹھ وچ گورو تیغ بہادر صاحب دی بانی دی رلت جان کارن کل 6 گورو صاحبان دی بانی درج ہو گئی۔ پہلے گرنٹھ وچ 30 راگاں وچ بانی سی پر پورن گرنٹھ وچ 31 وچ بانی نوں اُچارن کیتا گیا انج راگاں دی گنتی 31 ہو گئی۔ گورو گوبند سنگھ جی نے جوتی جوت سماون توں پہلاں ندیڑ ویکھے، 7-اکتوبر 1708ء نوں متھا ٹیک کے اپنی گورو گدی پردھان کیتی۔ سکھ دھرم گرنٹھ وچ چھ گورو صاحبان توں اڈ مدھ کال دے بھگتاں، صوفیاں تے گورو دربار نال سمبندھت مہان پُرشاں دیاں رچناواں دی وی رلت اے۔ ایہ سارے مہان پُرش وکھو وکھرے سمیاں وچ تھے۔ اوہناں دیاں رچناواں وچ عربی، فارسی مول دے ڈھیر بہتے شبدان دی وتوں دے ڈھیر حوالے پراپت

نیں۔ تیسرے وڈے بھگت جیہناں دی بانی سری گورو گرنٹھ صاحب وچ براجمان اے اوہ بھگت کبیر جی ہن۔ بھگت کبیر جی تیرھویں چودھویں صدی نوں بنارس وچ جنم لیا۔ ذات دے جولہ ہے سن سارے بھگتاں وچوں آپ جی دی بانی سری گورو گرنٹھ صاحب وچ سبھ توں ودھیر درج اے۔ بھگت کبیر جی نے سماجک برائیاں دی زور نال کھنڈن کیتا۔ گورو گرنٹھ صاحب وچ بھگت کبیر جی دے اوہ شبد جیہناں وچ عربی زبان دے اکھروی ہن ایس پرکار اے۔

من کر مکہ کعبہ کر دہی

بولنہار پریم گور ابھی

کہورے ٹلاں بانگ نواج (نماز)

اک مسیت دسے درواج۔ رہاؤ۔ (7)

مہان ودوان، لکھاری تے پنجابی زبان ادب دے استاد ڈاکٹر نوید شہزاد ابوڑی بولیاں دی شبد اولی نوں خطے دیاں زباناں لئی بقا دا ضامن قرار دتا اے۔ ”پنجاب کالسانی مزاج“ وچ بیان کردے ہن:

”اپنی زبان سے محبت اور دوسروں کی زبان کو قبول کرنے کا رویہ ہی کسی خطے

کی بقا کا ضامن ہو سکتا ہے۔ خاص طور پر ایسے خطے (ممالک) کی جو کثیر

لسانی ریاست کی حیثیت رکھتے ہوں۔“ (8)

پنجابی زبان تے ادب وچ ڈھلاناں بابا فرید جی دا ہے جیہناں دے شلوکاں اتے شبدان وچ پریم بھریاں دو جیاں بولیاں دے بھنڈار ملدے ہن۔ ایس پرکار جا پدا اے کہ شبدان نوں کئی صدیاں تک دھرتی تے ورتیا گیا ہووے۔ بھگت کبیر جی نے اسلام دے پیروکاراں لئی من نوں مکہ اتے دہی (سریر) نوں قبلہ بنا کے پیش کیتا۔ بھگت کبیر جی نے مسلماناں اتے ہندوواں دی فرقہ پرستی دے نشان مورتی، پوجا، حج ترتھ یا تراں، روزے اتے ورت نوں لے کے دسیا کہ ”ہری دا واسا منکھ دے دل وچ اے، سارے گورو پیر سانجھے ہن، کیول نام ہی تارن ہار اے، رب نوں خوش کرن لئی روزے رکھن والے قاضی نوں کہیا کہ روزے وی رکھدا اے تے اپنے سواد لئی جیواں نوں ماردا اے۔ رب ساریاں دے دلاں وچ بیٹھا اے اپنے اندر وچار کر کے دیکھ۔ بھگت کبیر جی دا فرمان اے:

روجا دھرے مناوے اللہ ہو سو آدیت جی سنگھارے

آپا دیکھ اؤر نہیں دیکھے کاہے کو جھکھ مارے (9)

بھگت کبیر جی دی بانی وچ عربی شبد اولی دی وی بڑی گنتی اے۔ خاص طور ”صاحب“ لئی اللہ دا شبد ورتیا گیا اے۔ ایس توں دکھ مکہ، قبلہ، کتاب، دے اکھروی اوہناں دے کلام دے خاص شبد ہن۔ بابا فرید جی، بھگت نام دیو، بھگت کبیر جی دی بانی ساڈے کول سکھ دھرم دے بانی تے پہلے گورو گورو نانک صاحب جی دی مہان اداسیاں کارن پراپت ہوئی۔ گورو صاحب جی دا سموچا جیون اک مہان کھوج کار والا سی۔ گورو نانک جی دی بانی سکھیا دین والی بانی اے۔ گورو صاحب نے اپنے سمکالیاں اتے اون والے دکھاں تکلیفاں اوپر نمرتا اتے پیار دتا۔ گورو جی مہان دھارمک رہنما اتے کوی سن۔ اوہناں دی ساری رچنا گورو گرنٹھ صاحب وچ براجمان اے۔ گورو جی نے 19 راگاں وچ الہی بانی وچ بہت کجھ رچیا اتے بخشیا ہو یا اے۔ جس راہیں انسان نوں رب تے انسانیت دی پچھان ہوندی اے۔ گورو نانک صاحب جی تے اوہناں دی بھاشا بارے جگ دے مہان کھوج کار ”آرچر جے سی“ ہوراں اپنی پستک وچ ایس پرکار دا ویروا کیتا اے:

It embraced, to begin with certain old Hindi elements, many obsolescent deshi or local, country, terns, and some Arabic and Persian words, all of which weve subject to sikh veconstruction, whetever by intention or from sheer circumstance a most interesting aspect of Linguistics is its Religious use of terminology; a new sect we see, creates its own vocabulary to a marked degree. (10)

سری گورو نانک صاحب جی جدوں ست سال دے ہوئے تاں اوہناں نوں پاندے جی کولوں ہندی، پراکرتاں تے لنڈے دی زبان پڑھن لئی گھلیا گیا۔ پھیر پنڈت برج لاج کول سنسکرت پڑھ کے ویداں شاستراں دا گیان پراپت کیتا۔ ویلے دی راج بھاشا فارسی تے عربی سی۔ گورو جی مولوی قطب الدین کولوں ایہ بھاشا وی پڑھیاں۔ گورو گرنٹھ صاحب وچ گورو نانک صاحب دی بانی وچ عربی شبدوں دے ڈھیر حوالے پراپت ہوئے سن۔

کرسٹوفر شیکل موجب:

”گورو نانک جی دی بانی وچ عربی، فارسی دے شبد کافی مقدار وچ ملدے ہن۔ اوہناں مطابق گورو صاحب نے اپنی بانی وچ عربی، فارسی دے لگ بھگ 700 شبدوں دی ورتوں کیتی اے۔“ (11)

سری گورو گرنٹھ صاحب وچ کئی تھائیں تاں پنجابی اکھراں وچ فارسی تے عربی کلام دا

دیدار ہوندا دسدا اے۔ عربی وچ گورونانک جی دا فرمان اے۔

محلہ پہلا

مہر مسیت، صدق مصلا، حق حلال قرآن

سرم سنت سیل روجا، ہوئے مسلمان

کرنی کعبہ، سچ پیر، کلمہ کرم نماج

تسبی سانس بھاوسی، نانک رکھے لاج (12)

سری گورونگرنٹھ صاحب دی پرکھ بولی بھاویں پنجابی اے جس تے سنت جاں صوفی بولی داروپ چڑھیا ہو یا اے۔ پروکھ وکھ کھتیراں نال سمبندھت ہون کارن کئی بھگتاں دی بانی وچ مراٹھی، بنگالی، سنسکرت برج فارسی زبانان دا اثر دسدا اے۔ جس نال ایہ ساری بانی اک خوبصورت بھاشائی گلدستے وانگ اے جس دی انمول سوگندھی اے تے لاجواب نکھارا اے۔

یک عرض گفتم پیس تو درگوس کن کرتار

ہکاں کبیر کریم تو بے عیب پروردگار (13)

گورونگرنٹھ صاحب وچ حیاتی دے ہر پکھ نال سمبندھت سماں دی گل کیتی گئی اے۔ گورو صاحبان نے کرت کرن اتے حق حلال دی کمائی کماون تے فیر اُس نوں ونڈ چھکن دے اُپدیش وی دتے ہن۔ گورونانک صاحب جی نے جیہڑا شبد عربی دی عبارت وچ اُچارن کیتا اے اُس وچ گورو جی فرمان کردے نیں کہ ”مسجداں وچ رحم ہووے تے نماز والی صف تے بھروسہ ہووے جیویں کہ قرآن پاک وچ وی ایمان داری والی حیاتی بارے دسیا گیا اے جیانون اپنی سنت اتے چنگے کردار نوں اپنا کے ای چنگا مسلمان ہو جاوے گا۔ سچ نوں اپنا روحانی پیشوا، نیک عملاں نوں اپنا کلمہ تے نماز نوں مالا بنا کے جیہڑی رب نوں بھاوندی اے۔ فیر ای صاحب دے گھر وچ تیری عزت آبرو رہے گی۔“

دنیا تے اینکاں پیر، پیغمبر، ربی راہ دکھاون والے بھلے پُرش، جو دعاواں کردے رہندے ہن پر ماتماں اپنی قدرت آپ ہی جان دا اے آپ ہی ایہ جگت رچنا چدا اے۔ گورو نانک صاحب جی دا گورونگرنٹھ وچ براجمان ایہ شبد وچ حیاتی دا ڈونگھا پیغام ایس پرکار اے۔ جس وچ گورونانک صاحب جی دا فرمان اے:

مسلمان کہاوں مُسکل جا ہوئے تا مسلمان کہاوے

اول اول دین کر میٹھا مسکل مانا مال مُساوے

ہوئے مسلمان دین مہمانے مرن جیون کا بھرم چکاوے
رب کی رجائے منے سر اوپر کر تا منے آپ گواوے
توؤ ناک سرب جیا مہرمت ہوئے تاں مسلمان کہاوے (14)

ایہ شبد گورو ناک صاحب جی دی بانی ماجھ راگ وچ براجمان اے۔ ایس وچ عربی شبد اولی دے کئی اکھر موجود ہن۔ مسلمان عربی تے فارسی دوواں زباناں وچ ورتیا گیا اے۔ مسلمان دے ارتھ اسلام مت نوں دھارن کرن والا حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دا پیروکار اے اتے تسلیم کرن والے نوں قرآن پاک دیاں آیتاں توں پتا چلدا اے کہ مسلم اوہ ہوندا اے جو اللہ تعالیٰ دے سامنے سر جھکا دیوے رب نوں اپنا مالک من لوئے گورو گرنتھ صاحب وچ اوہدے واسطے مسلم یاں مسلمان دے اکھر ورتے گئے ہن۔

گورو گرنتھ صاحب وچ گورو ناک صاحب توں اڈ گورو ارجن صاحب جی دے شبد وی عربی فارسی وچ اُچارن کیئے گئے ہن۔ گورو ارجن صاحب جی نوں گورو گرنتھ وچ براجمان بانی دیاں ساریاں بھاشاواں دا گیان سی۔ گورو ارجن صاحب جی نے وی اپنی بانی کئی بولیاں وچ اُچارن کیتی اے۔ جیویں کہ گورو ارجن صاحب جی دا فرمان اے:

خاک نور کردنگ عالم دُنیاے

آسمان جمیں درخت آب پیدائس خدائے

بندے جسم دیدن فنائے

دُنیاے مردار گھر دنی گافل (غافل) ہوائے۔ رہاؤ۔ (15)

ایہ شبد تلنگ راگ وچ اُچارن کیتا گیا۔ اے جیویں گورو ناک صاحب نے وی تلنگ راگ وچ اپنا پورا شبد فارسی وچ اُچارن کیتا اے۔ گورو ارجن صاحب جی نے ایس شبد وچ رب دی تعریف کیتی اے کہ کائنات وچ جو کجھ وی اے اوہ سبھ رب دی مہر دوارا ای اے۔ گورو ارجن صاحب جی پر ماتماں دی صفت انج بیان کردے نیں کہ مٹی اندر اپنی جوت پھوک کے پر بھونے سنسار دی ساجنا کیتی اے۔ آسمان، دھرتی، رُکھ، پانی سبھ کجھ پر ماتما دی رچنا اے۔

گور سکھی وچ گرہستی جیون نوں پرکھ استھان دتا گیا اے کیونکہ گرہستی جیون جین والا منکھ ہی دو جے نال آپسی میل جول اتے نمرتا رکھن دا چاہیوان ہو سکدا اے۔ سیواتے سمرن دے ہدف نوں پراپت کرن لئی گرہستی جیون جانچ اک اُچی تھاں منی گئی اے۔ گورو گرنتھ صاحب دے رچتا مہاں پورش پرکھ طور تے اسے وچار دھارا دے پرچارک سن تے بھگت بھیکھن جی وی اک

وڈا استھان رکھدے ہن۔ دھرم کرم پاروں اوہ سید پیر ابراہیم دے چیلے بنے۔ صوفی بھگت بھیکھن جی سادے جیون دے مالک پر اُچے تے سچے کھلے وچاراں دے سر جنہار سن۔ سچے طور تے اوہناں دا جیون اک آدرشک گرهستی جیون اکھواند اسی۔ بھگتی لہر کارن بھیکھن جی وہماں بھرماں دیاں حدماں بنے ٹپ کے جیون دے پہلے چرن وچ ہی نام سمرن وچ لین ہو کے رب دی ہستی وچ بے پناہ شردھاتے ستکار رکھن لگ پئے۔ راگ سورٹھ وچ بھگت جی دا شبد عربی فارسی شبد اولی وچ ایس پرکاراے۔

”نینو نیر بہے تن کھینا بھئے کیس دُھدوانی

رودھا کنٹھ سبد نہیں او چرے اب کیا کرے پرانی“ (16)

بندہ اپنے کرماں کر کے ہر پاسوں دُکھی ہوندا اے۔ ایہ موہ دے مونہہ وچ پھس کے بندہ جتی گنڈھان وانگ تھاں تھاں ٹاکیاں لگاؤن وچ رُجھیا ہو یا اے۔ ایسے حالات وچ رب ہی نجات دے سکدا اے۔

گورو گرنٹھ صاحب وچ رام کلی راگ اندر ”سَد“ دی بانی درج اے۔ ایہ سَد بابا سندر داس جی دی رچنا اے۔ بابا سندر داس جی تیجے پاتشاہ گورو امر داس جی دے پڑپوتے موہری جی دے پوترے اتے اپنے سہ دے اُگے لکھاری آند جی دے سپتر سن سہ دے لحاظ نال بابا سندر جی گورو ارجن صاحب جی دے سمکالی سن۔ بابا سندر جی نے سری گورو امر داس جی دے جوتی جوت سماون سہ گورو جی ولوں ساری سنگت نوں جو اُپدیش دتا گیا اُس راگ رام کلی وچ ”سَد“ دے روپ وچ قلمبند کیتا اے۔ سَد شبد دے ارتھ صدا دینا اتے مرن دا بولاواں اے۔ ایہ سَد ہر پرانی دے چلانے دے بھوگ دی رسم سہ پڑھی جاندی اے۔

گورو گرنٹھ صاحب وچ درج ایہ ”سَد“ سندر جی نے گورو ارجن صاحب جی نوں پہلی واری اودوں سنائی جد اوہ گویند وال صاحب دیکھے بابا موہن جی پاسوں گور بانیاں دیاں پوتھیاں لین لئی گئے سن۔ ایس سَد دی رچنا دے صحیح سہ دا پتا نہیں لگ سکیا پر بابا سندر داس جی نے گورو ارجن صاحب جی نوں دس دتا کہ اوہناں نے اک سَد لکھی اے گورو صاحب جی نے سنی، سُن کے بہت پرسن ہوئے تے اوہ سَد اوہناں پاسوں لے لئی تے جد گورو گرنٹھ صاحب دی پڑ تیار کیتی تاں بھائی گورداس جی کولوں لکھوائی۔ اُس سَد دے کارن بابا سندر جی بھگتاں وچ گئے گئے تے امر ہو گئے ہن۔ ایہ سَد گورو گرنٹھ صاحب وچ راگ رام کلی اندر درج اے۔ اُس ویلے جہانگیر بادشاہ دا دوری۔ فارسی تے عربی زبان عام پرچلت سی، ایس لئی بھگت سندر جی دی بانی اُتے فارسی دا اثر

وکھالی دیندی اے۔ بابا سنذر جی نے اپنی بانی وچ فارسی اکھر ورتے نیں جیویں کہ بھگت جی دا فرمان اے:

”آئیکا ہکارا چلن وارا ہر رام نام سمانیا

جگ امر اٹل اتول ٹھاگر بھگت تے ہر پانیا“ (17)

ایس شبد وچ فارسی اکھر ہکارا ورتیا گیا اے جس دے ارتھ کم کرن والا، سندیش پہنچاؤن والا، ڈاکیا دے ہن۔ اکال پڑکھ جگت وچ جیواں نوں داتاں دین والا اے اتے سارے جہاناں اندر اپنے شر دھالوآں نوں پیار کرن والا اے۔

ہندوستان وچ بھگتی لہر چودھویں تے پندرھویں صدی دوران اپنے عروج تے سی اتے کئی نیویاں ذاتاں تے غریب طبقیات نال تعلق رکھن والے ربی پیاریاں نے جد ایس دور وچ روحانی وڈیائی پراپت کیتی تاں اوہناں دی دیکھا دیکھی کئی ہور ذاتاں دے جگیا سو پر بھودی بھال وچ نکلے۔ دھنا جی وی اجپہ ای بھگت سن۔ گورو ارجن صاحب جی لکھدے ہن کہ دھنا جی نے نام دیو جی ولوں کمائی شو بھاسنی، کبیر جی دا جس دیکھیا، روداس جی دی چڑھت محسوس کیتی، بھگت سین جی دا بلہار جان والا مرتبہ جانیا تاں ایہناں دے من وچ وی پر بھونوں حاصل کرن دا ڈونگھا احساس پیدا ہو گیا۔ بھگت جی نے اپنے شبدوں وچ فارسی اکھر وی ورتے ہن جیویں:

”گاؤ بھینس میگولا وری

اک تاجن توری چنگری

گھر کی گین چنگی

جن دھنا لیوے منگی“ (18)

ایس شبد وچ فارسی اکھر گاؤ اتے بھینس نوں ورتیا گیا اے۔ گاؤ دے ارتھ ہن گان، گاؤ تے بھینس فارسی وچ مجھ نوں آکھدے نیں۔ جدوں بھگت جی نوں پر ماتماں دے درشن ہوئے تاں اوہناں نے کجھ چیزاں دی منگ کیتی کہ میں تیرے در دا منگتا ہاں کیونکہ جو دی منگھ تیری بھگتی کردا اے اوہناں دے توں کم سنوار دیندا ایں۔

بلونڈ تے ستا جی دوویں سکے بھراتے مسلمان سن۔ ذات دے مراٹی تے گورو ارجن صاحب جی دے ویلے اوہناں دی حضوری وچ کیرتن دی سیوا کردے سن۔ راگاں دے جانو ہون کر کے چنگے ربانی بن گئے سن۔ اوہناں دی کیرتی چنگی سی تے گورو گھر وچ چنگا مان ملیا سی۔ گورو ارجن صاحب نے اوہناں نوں ’رائے‘ دا خطاب دتا۔ رائے بلونڈ جی اتے ستا جی دی آواز

وچ سوز آتے سازاں وچ جان سی۔ رائے بلونڈ جی نے پہلے دو گورو صاحب دی آتے ستا جی نے اگلے تن گورو صاحبان دی تعریف وچ شہد اُچارن کیئے۔ بلونڈ جی برج بھاشا دے اُگے کوی سن۔ ایس توں اڈ اوہناں دی بانی وچ پنجابی، عربی اتے فارسی دے اکھراں دی ورتوں وی ہوئی اے جیویں کہ اوہناں دا فارسی وچ فرمان اے:

”نانک کا نیا پلٹ کر مل تخت بیٹھا سے ڈالی

در سیوے امت کھڑی مسلکے ہوئے زنگالی“ (19)

ایس شہد وچ اکھر زنگالی ورتیا گیا اے جیہڑا کہ فارسی دے اکھر زنگرتوں لیا گیا اے جس دا ارتھ زنگالی ہوئی چیز، جس نوں زنگ لگیا ہووے۔ ایس شہد وچ رائے ستا جی اتے بلونڈ جی نے گورو نانک صاحب دی اُستنت کردیاں ہویاں فرمان کیتا کہ گورو نانک جی نے گورمت راج قائم کیتا تے سچ روپی قلعہ اُساریا۔ گورو ارجن صاحب جی نے بھٹاں دی بانی نوں وی گورو گرنٹھ صاحب وچ شامل کیتا۔ بھٹ متھرا جی جو بھٹ بھیکھا جی دے پترتے بھٹ کیرت تے جالپ جی دے بھرا سن۔ بھٹ متھرا جی نے 14 سوئے گورو دی تعریف وچ رچے ہن۔ جیہناں وچوں 7 گورو رام داس جی اتے 7 گورو ارجن صاحب جی دی وڈیائی وچ اُچارے ہن۔ اوہناں نے پر ماتما نوں اپنے من وچ ٹکایا۔ ایہ بھٹ صاحبان ہریانہ ضلع دے وسنیک دے سے جاندے نیں تے ایہناں دی بانی وچ فارسی اکھراں دی ورتوں ملدی اے:

”بھگت اُدھارن نام ست گور تھئے پائیو

اب نا ہے اؤر سر کام بارنتر پوری پڑی“ (20)

ایس سوئے وچ بھٹ جی نے فارسی اکھر سر کام نوں ورتیا اے جس دے ارتھ مکھ منورتھ، اصلی مراد دے نیں۔ ایس سوئے وچ بھٹ جی نے گورو ارجن صاحب دی تعریف کیتی اے آتے ارجن دی مثال دتی اے کہ جیویں ارجن گرو کشیتز دے جنگ وچ دشمنان دیاں فوجاں توں نہیں سی گھبراؤندا۔ انج ای گورو ارجن صاحب جی بڑی شانت اوستھا والے سن۔

بھٹ گیانند جی بھٹ کل سہار دے چھوٹے بھرا سن اتے بھٹاں دے مکھیئے بھٹ بھیکھا جی دے بھراتے بھٹ چوکھے دے پتر سن۔ گورو پدوی اتنی مہان اے کہ جو وی گورو جی دی شرن آؤندا اے من نزل ہو جاندا اے اتے منکھ نوں الہی انند پراپت ہوندا اے۔ گورو جی دے درشن اوہناں مطابق گنگا ورگے پھل ورگے ہن اتے گورو دے گیان وچ رنگے جان کر کے پر ماتما دے بھگت ہو جاندا اے۔ بھٹ گیانند جی نے وی باقی بھٹاں وانگ اپنی بانی وچ فارسی دے

اکھراں دا ورتارا کیتا اے اُس ویلے ہندوستان وچ فارسی دی ورتوں بہت زیادہ سی۔ ایس لئی اوہناں دے سوئیاں وچ وی فارسی دارنگ دکھائی دیندا اے جیویں کہ بھٹ جی دا فرمان اے:

”گورو گورو کر ہو گورو ہر پاپیئے“

اُدھت گور گہر گنہمیر بے انت ہر نام نگ ہیر من ملت لولا یئے“ (21)

ایس سوئیئے وچ نگ دا اکھر ورتیا گیا اے جیہڑا کہ فارسی اکھر نگین توں لیا گیا اے جس دے ارتھ نگینہ، نگ دے نیں۔ پر ماتماں نے گوروواں، پیراں، بھگتاں نوں اُچی پدوی پردھان کیتی اے۔ گورو منکھ دے اندر سوادلی سوگندی پیدا کر دیندی اے اتے وچاراں مطابق منکھ دی مندی عقل دی میل دھوتی جاندی اے۔ بھٹ گیا نند جی دا فرمان اے کہ گوروواں دے نام دا اُچارن کر گوروواں دے راہیں ہی پر ماتماں ملدا اے۔ ست گورو بے انت سمندر اے اُس وچ چُھھی لایاں ہری دا نام روپی نگ حاصل ہوندے نیں۔

صاحب سری گورو گرنتھ صاحب جگ دے گرنتھاں وچوں ایس کر کے وی اہمیت والا مقام رکھدے ہن کیوں جے اُس دی دھرک حیثیت دے نال نال اوہدی ادبی حیثیت دوجی بولیاں وچوں مستعار لینا اتے تشبیہ دینا تے گورو صاحباناں دی اُستت نوں پیار دی بولی وچ بیان کرنا ایہ جگ وچ نویکلا مقام رکھدی اے۔ اس وچ پرچلت دوجی بولیاں دی شہد اولی وچ اس دے مقام وچ ہور وادھا کردی اے۔ کجھ انجان کھوجکار اوہناں دی ایس شہد اولی دا غلط ورتارا جاں پراتن روہ ریتاں دے مطابق ایس نوں بیان کردے ہن۔ اوہ ایس دے اصل مطلب نوں اُس پرکار بیان نہیں کردے جس پرکار گورو صاحب نے ایس شہد دی روح دے مطابق ورتیا ہے۔ اوہناں دی شہداں دی اجوکی تصویر جد دوجے دھرماں وچ بیان ہوندی اے۔ تاں دوجے دھرم دے کھوجکار و دووان گورو صاحب دی ایس دی ادبی حیثیت دی اُستت کردے ہن۔ جیویں بھٹاں نے گورو گرنتھ صاحب وچ بیان کیتی ہے۔ گورو گرنتھ صاحب دا اجوکا سروپ اوس دے دوجے بولیاں توں مستعار لئے شہداں کارن اوس دی ادبی کلا وچ ہر من پیاری اے۔ ضرورت صرف ایس گل دی ہے کہ آون والی نسل نوں ایہناں شہداں بارے اوہ چتر وی دکھائے جان جس توں ساڈے و دووان اس پرکار نہیں سمجھے جیویں اس دی ادبی شہد اولی نال بیان کیتا ہے۔ گورو صاحب دی بانی ایس دے شہداں دے روپ وچ بیان کرن دی لوڑ اے۔ جیویں گورو صاحب نے ایس دی ادبی حیثیت نال اُچار یا ہو یا اے۔ جے اجوکی نسل اُس تصویر نوں اُس پرکار دیکھدی اے جیویں گورو صاحب نے الہی بانی راہیں سنگتاں نوں نہال کیتا اے۔ تاں ساڈی نسل

دے نال نال دو جے دھرماں دی لوکا کئی ایس گرنٹھ نوں سبھ توں اچا مقام دیوے گی اتے ایس دی
الہی بانی یاں شبداولی جگ لئی مشعل راہ ہووے گی۔

References:

- * Research Scholar Ph.D, Lahore College for Women University, Lahore
- ** Assistant Professor, GC University, Lahore
- *** Chairperson, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore
- 1- Dr. Amerwant Singh- Siri Guru Garnth Sahib, Arbi Farsi Shabdawli Kosh (Ameratser: Guru Nanak University)P-i
- 2- Dr. Harnam Singh Shan- Guru Nanak da Shahkar, Jap Ji (Chandi Gharh: Punjabi University Publications)367.
- 3- Dr. Amerwant Singh- Siri Guru Garnth Sahib, P-1381
- 4- As Above, P-526
- 5- As Above, P-727
- 6- As Above, P-ii
- 7- As Above, P-1158
- 8- Dr. Naveed Shahzad- Punjab ka Lisani Mizaj (Lahore: University of the Punjab, 2018)190
- 9- Dr. Amerwant Singh- Siri Guru Garnth Sahib, P-488
- 10- Archer, J. C., The Sikh in relation to Hindu, Muslim, Christian and Asma Diyyas, Pricetion, 1944. P 109.
- 11- Dr. Amerwant Singh- Siri Guru Garnth Sahib, P-ii
- 12- As Above, P-140
- 13- As Above, P-721
- 14- As Above, P-141
- 15- As Above, P-723
- 16- As Above, P-659

- 17- Dr. Amerwant Singh- Siri Guru Garnth Sahib, P-923
- 18- As Above, P-695
- 19- As Above, P-967
- 20- As Above, P-1408
- 21- As Above, P-1401

☆ سحرش افتخار
☆☆ ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

پنجابی کلاسیکی شاعری وچ ٹھونویں

Abstract:

Scorpions are members of the class Arachnida and are closely related to spiders, mites, and ticks. They are commonly thought of as desert dwellers, but they also live in Brazilian forests, British Columbia, North Carolina, and even the Himalayas and Pakistan. Scorpions are among the oldest and most dangerous animals in the world. Research says that the scorpions of earlier times were very dangerous, poisonous and large. The most dangerous feature of a scorpion is its tail, which has a poisonous sting. There are 25 to 30 types of them all over the world, the most poisonous scorpions are black in colour. In classical Punjabi poetry, the scorpion's black color and bill-eating tail have been the center of attention of poets. Most poets associated their beloved's long black tresses and curls with scorpions.

Keywords: *Scorpions, Arachnida, British Columbia, Desert Dwellers, Dangerous Animals, Research.*

ٹھونویں دا تعلق دنیا دے سب توں وڈے کیڑے کلوڑیاں دے ٹبرنال اے پر ایہ اک اجیہا کیڑا جس نوں زہریلا تے جنوراں دی خوبیاں ہون کارن ”زہریلا جنور“ ای مٹھیا جاندا۔ ایہنوں پنجابی وچ ”ٹھونواں“ کہیا جاندا پر زبان تے عام طور تے ”ٹھونہواں“ یاں ”ٹھوپیں“ لفظ وی عام اے۔ اردو وچ بچھو، عربی فارسی وچ ”عقرب“ تے انگریزی وچ ”Scorpion“ کہیا جاندا۔ ٹھوپیاں نوں Scorpion ناں 1175 توں 1255 عیسویں دے وچکار لے سے مشرق

وسطی وچ دتا گیا۔ ٹھونویں دا ذکر قصہ سیف الملوک وچ 6 واری تے قصہ زہرہ مشتری وچ 3 واری آیا۔ ٹھونویں دا جشہ لما تے دو حصیاں وچ ونڈیا ہوندا۔ پہلے حصے نوں سفیلو تھوریکس (Cephalothorax) تے دو جا ڈھڈ (Abdomen) اکھواندا۔ ایہناں حصیاں نوں بالترتیب پروسوما (Prosoma) تے آپستھوسوما (Opisthosoma) وی کہیا جاندا۔ آپستھوسوما اگے مزید 2 حصیاں وچ ونڈیا ہوندا اک میسو سوما (Meso soma) تے دو جا میٹا سوما (Meta soma) اے۔ میٹا سوما دراصل ٹھونویں دی خطرناک پوچھل اے، جتھے فضلیاں دے جشہ توں باہر نکلن دا سوراخ تے نالے ”ڈنگ“ اے۔ ایہدیاں لتاں دی گنتری بارے ودھیرا اختلاف رائے موجود اے کجھ ماہر حیوانیات دسیا پئی ایہدیاں تن کجھ موجب پچھے تے کجھ نے اٹھ تے دس لتاں دسیاں جیہڑیاں ڈھڈ توں نکلدیاں۔ تے ایہناں دے پیراں دے کئی جوڑ ہوندے نیں ایہ جوڑ کیڑیاں نوں شکار کرن تے اوہناں نوں قابو کر کے چیر پھاڑ کرن وچ مدد دیندے نیں۔ جد کہ ایہناں دیاں باراں اکھاں ہوندیاں۔ دو اکھاں سر اُتے پچھے توں دس اکھاں پچھلے حصے (پہلو) تے ہوندیاں۔ محمد اسحاق لکھت ”بڑے بڑے جانور“ وچ ٹھونویں دی ہیئت بارے لکھیا:

”سب سے بڑا خاندان ان جانداروں کا ہے جنہیں کیڑے کہتے ہیں یہ بے

ریڑھ والے جاندار ہیں جن کی چھ ٹانگیں ہوتی ہیں جن کیڑوں کی چھ سے

زیادہ ٹانگیں ہوتی ہیں جیسے مڑی، بچھو، اور کفکھجور وغیرہ“۔ (1)

ٹھونویں دے مونہ تے کیڑے وانگر دو مچھاں ہوندیاں نیں تے جشہ سخت خول تے تہہ نال ڈھکیا ہوندا اے۔ کجھ سوجھواناں ایہنوں Exoskeleton تے کجھ نے کیوٹیل (Cuticle) داناں دتا۔ سخت خول نال ایہدا اندرلا جشہ حفاظت وچ رہندا۔ ایہدی پوچھل کنڈل کھاندی تے اٹھی ہوئی تے اخیر تے ڈنگ ہوندا جیہدے وچ زہر پیدا کرن والے غدود تے شکار دے جشہ وچ وڑن والا تیز کنڈا ہوندا۔ ایہدا ڈنگ ”String“ کہلاندا۔ ایہ دراصل ٹھونویں دا دفاعی ہتھیار اے۔ قصہ زہرہ مشتری وچ سائیں مولا شاہ ہوراں مبالغہ آرائی توں کم لیندیاں زہری مشتری دے حسن دے سوہن دی ڈھیر سلاہنا کیتی۔ جس کارن ہاروت تے ماروت اوہناں دے دل ہار بیٹھے۔ سائیں مولا شاہ ہوریں زہرہ مشتری دے والاں دی خوبصورتی تے کنڈلاں نوں ٹھوہیاں دی کنڈل کھاندی پوچھل تے کالے رنگ نال استعارہ کیتا پئی اوہدے چٹے رنگ دے ول کھاندے کالے وال ڈھیر سوہنے لگدے سن جیویں لکھدے نیں:

ابر وقوس لب لعلان فرشتے تارے، بچھو زلف کنڈل سیاہ فارم دے جی
 زہرہ مشتری حسن شاہ شاعر عاشق واضح شعر گل عشق بدنام دی جی (2)
 ڈنگ مارن لئی ٹھونویں نوں اپنی پیٹھ نوں چک کے اگے کرنا پیندا اے مگروں ایہ کنڈلے
 ورگے سوراخ نوں شکار دے جے وچ واڑ کے زہر داخل کردا جس کارن شکار نوں اوس تھاں تے
 ودھیر درد ہندی اے یاں فیروہناں حصہ وٹے وانگر سخت ہو جاندا ایہدے ڈنگ نال عموماً انسان
 مردانہ نہیں پر مفلوج ہو سکدا اے جے زہر دماغ تیکر اپڑ جائے تے منہ، نک، تے حلق توں لہو وگنا
 شروع ہوندا۔ ایس توں علاوہ زہر نال تیز بخار، جہڑیاں دا اکڑنا، سنن دی حس مکنا، دل دی حرکت
 وچ بے ضابطگی، منہ وچوں لعاب نکلنا، اوکھے ہو کے ساہ لینا تے اخیر بندے دی موت ہو جاندا
 اے۔ ٹھونواں کسے وی موئے تے سٹے نوں نہیں کھدا تے جدوں تیکر شکار ہتھ پیر نہ ہلاوے
 اوہدے نیڑے نہیں جاندا۔ ڈنگ مارن مگروں چور وانگرنس کے لک جاندا اے۔ ٹھونویں بارے
 سیانیاں دے وچار نیں ایہ اوس ویلے تائیں کسے دو جے نوں نہیں کھدا جدوں تیکر اوہدے اندر
 زہر دی مقدار پوری نہ ہو جاوے۔ مختار بدری اپنی لکھت ”اردو شاعری میں جانور“ وچ ٹھونویں دی
 ایس عادت دا تذکرہ انج کیتا پئی:

”بچھو اگر ایک بار کسی کو کاٹ لے تو پھر تیس دنوں تک دوسرے کو نہیں کاٹتا

زہر کی پوری مقدار جمع ہونے کے بعد ہی کسی کو ڈنگ مارتا ہے“۔ (3)

میاں محمد بخش قصہ سیف الملوک وچ ٹھوہیاں دے زہریلے ہون بارے دسیا پئی پری
 بدلیج الجمال، شہزادہ سیف الملوک نوں باغ ارم وچ وکھ کے اوہدے عشق وچ گرفتار ہو جاندا
 اے تے مگروں اوس نوں ملن لئی بے تاب ہو کے اوہدی کیفیت دیوانیاں وانگر ہو جاندا اے اوس
 نوں آل دوالے انج گدا جیویں سبھ پاسے ویرا نہ ہووے تے اوہ ٹھونویاں تے لیٹی ہووے۔ آل
 دوالے دی ہر شے اوس نوں ٹھونویں دے ڈنگ وانگر زہریلی گدی اے۔ میاں صاحب اوہدی
 جدائی دی کیفیت تے بے سکونی نوں ٹھونویں دے زہریلے ڈنگ نال تشبیہ دتی۔ جیویں لکھدے
 نیں کہ:

دانوں تھیں غم دھاون بہتے اٹھے ہو اکٹھے

کردے کم اٹھوہیاں والا دکھ آئے سکھ مٹھے (4)

ٹھونویں دی زانی 13 توں 18 مہینیاں دے حمل مگروں 24 توں 35 بال جمدی اے
 تے ماں اک مہینے تیکر اپنی پیٹھ تے بٹھا کے ٹردی پھردی اے۔ کچھ سوجھواناں دے وچار نیں پئی

ایہ بال ماں دے ڈھڈ وچ وڈے ہو کے اندروں کھانا شروع کر دیندے نیں تے مگروں موری کر کے باہر نکلدے نیں جد کہ کچھ سو جھواناں دا آکھنا اے بال ماں دی پیٹھ تے بیٹھ کے اوہنوں مسلسل ڈنگ مار دے رہندے نیں اخیر ماں نوں مار دیندے نیں۔ ٹھونویں دے بال ”Baby Scorpions“ اکھواندے نیں۔ Animal visual Encyclopedia وچ ڈی کے سمتھ ہوراں ٹھونویں دی ماں بارے دسیا کہ:

“The female carries the whole brood on her back wherever she goes”.(5)

ٹھونویں بارے مشہور اے پئی ایہ پیچھے مہینیاں توں لے کے اک ورہے تیکر بھکھا رہ سکدا اے تے پانی دی ڈونگھیائی وچ چھ دناں تیکر ساہ روک کے رہ سکدا اے جد کہ ایہ شیشے تے نہیں چڑھ سکدا۔ ایس دی نظر کمزور تے سنن دی حس تیز اے جد کہ محسوس کرن دی حس وی گھٹ نہیں۔ ایہ دھپ گرمی تے بہتے درجہ حرارت توں گھبراند اے۔ جے ایس نوں بہتی گرمی یاں دھپ وچ کھلار یا جائے تے ایہ پہلاں پہل تے نس بھج کے چھاں لہدا اے جے نہ لہیے تے تھک ٹٹ کے خود نوں ڈنگ مارنا شروع کر دیندا اے تے اخیر مر جاندا اے۔ 20 توں 37 ڈگری درجہ حرارت ایہدے لئی موزوں اے۔ عام ٹھونویں دی لمبائی 1 سینٹی میٹر توں 15 سینٹی میٹر تک ہوندی اے تے رفتار 12 کلومیٹر فی گھنٹہ اے۔ سائنسداناں نے 400 ملین ورہے پہلے دے 7.1 میٹر لمے، ٹھونویں سمندراں دی ڈونگھیائی توں دریافت کیتے۔ ایہناں داناں پرانے یونانی جہاز تے ”Pentecopetrus“ رکھیا۔ انج ای جنوب مشرقی چین وچ 43 کروڑ 50 لکھ پرانا سمندری خونخوار تے درندے ٹھونویں دے باقیات لہیے ایہ اک میٹر توں وی بہتا لماسی تے سمندری مخلوق نوں اپنے تیز ڈنگ دا نشانہ بنانداتے چیر پھاڑ کرداسی ایہداناں سائنسداناں نے ”Mixopterideuoypterid“ رکھیا۔ ٹھونویں دی اوسطاً حیاتی 8 توں 25 ورہے ہوندی اے جد کہ کچھ قسماں 40 ورہیاں تیکر وی جیوندیاں نیں۔ پوری دنیا وچ ٹھوہیاں دیاں 2 ہزار توں ودھ قسماں ملدیاں جنہاں وچوں 25 توں 30 قسماں داز ہر سب توں خطرناک تے جان لیوا اے۔ ٹھونویاں دیاں مشہور قسماں دے ناں ایہ نیں:

Arizona Bark Scorpion, Emperor Scorpion, Death Stalker Scorpions, Bark Scorpion, Nebo Scorpion, KLOTL, Pandinus Scorpion, Yellow Scorpion, Giand dessert hairy Scorpion, Gold Scorpion, Hado Genes, Flat Rock

Scorpion, Lurus, Arrow Breasted Scorpion, Striped-Tailed Scorpion, Brazilian Scorpion, Faltail Scorpion, Chilean Scorpion, Tetratrachobot, Bothriurus.

ٹھونواں سائنسداناں دی کھوج کارن بھونیں دا سبھ توں پہلا واسی جنور اے۔ ایہ اوس سے جمیا جدوں بھونیں تے سرگوشیاں دی حکومت سی تے مچھیاں دا وجود وی نہیں سی تے ایہدی مڈھلی تے جدید شکل تے صورت وچ ڈھیر فرق سی جد کہ پوچھل کنڈلی ای سی پر ایہ اوس ویلے وی طاقتور تے زہریلا سی۔ اوس ویلے کیوں جے کیڑے مکوڑے نہیں سن ایہ اوہناں نکلے نکلے جنوراں تے ای گزارہ کرداسی جیہڑیاں سمندر دیاں لہراں بھونیں تے سٹ دیندیاں سن بھونیں تے باقی جنور ڈھیر چرگروں جے۔ برتھا مورس پار کر ہوراں قدیم ٹھونویں دا تعارف رنج کرایا پئی:

”سر پر ایک دو شاخہ اور مکڑی کے سے ہاتھ پاؤں اور وہی ایک بل کھاتی

ہوئی دم سائنس دانوں نے خشکی کے اس پہلے حیوان کا نام ”پیلیو فونس“

تجویز کیا جس کے معنی ہیں قدیم قاتل۔“ (6)

ٹھونواں اپنے رہن لئی کوئی خاص تھاں تے بل نہیں بناندا سگوں اپنے جے تے ساخت پاروں کسے وی دراڑ، بل تے کونے کھدرے وچ آسانی نال وڑ جاندا۔ ایہ بہتا گلیاں سڑیاں لکڑیاں، کوڑا کرکٹ تے اٹاں دی ڈھیری تھلے، قالیناں تھلے، پرانے مکان، مٹی دی لپائی والے گھراں وچ ڈیرہ لاندنا۔ ایہدا بل ہر گندی تھاں تے بن جاندا۔ میاں محمد بخش ہوراں ٹھونویں دے گھر تے بل بارے قصہ سیف الملوک وچ جھات پائی اے جدوں ہاشم دیوسیف الملوک کولوں اپنے موئے پتر دا بدلہ لین لئی قید وچ پاند تے شہزادہ اللہ رب العزت دی مدد لئی شاہ مہریاں نوں باہر کڈھدا تے اوہ اگ وانگر روشن ہو جاندا تے اوہ اللہ رب العزت دا ورد شروع کردے نیں جس دی برکت نال زہریلے جنور سپ، ٹھونہ تے رینگن والے خزندے بھونیں اندر وڑ جاندا تے نیں جتھے اوہناں دے بل ہوندے نیں جیویں دسدے نیں کہ:

سپ اٹھونویں ہور خزندے نس چھپے وچ دھرتی

مہتر یوسف والی حالت سبھ اوتھے وچ ورتی (7)

ٹھونویں دا کھان کیڑے مکوڑے، دیمک، ٹڈی، مکڑی وغیرہ نیں پر ایہ اپنی خوراک بدلدار ہندا اے تے اپنے شکار دے اندر لے حصے نوں سوپ وچ بدل کے کھاندا اے ایہناں دا میٹابولزم (Metabolism) گھٹ ہوندا اے ایس لئی کھان بیٹھے تے اک ڈیک وچ ودھیر

خوراک کھاندا اے تے جے بھکھا رہن تے آوے تے کئی کئی مہینے بھکھا رہندا اے۔ ایہدے شریکاں وچ پرندے، ڈڈو، کرلیاں، سپ، لومبڑی، نیولا، چگاڈ، کترن والے جنور تے باندر شامل نیں۔ اک جالے والی مٹری ”انیٹولا“ ایہنوں بڑے شوق نال کھاندا اے جدکہ افریقی باندر ٹھونویں نوں ڈھنگ نال پھڑ کے ایہدا ڈنگ کڈھن مگروں ہڑپ کر جاندا اے۔ میکسیکو دے گرم جنگل تے وسطی امریکہ دیاں وڈیاں چیونٹیاں دی فوج ایہناں تے حملہ کر کے ایہناں نوں مار دیندیاں نیں جدکہ ایریزونا شہر دے چوہے اپنیاں پنجباں نال ایہناں نوں مار دے نیں۔ ٹھونویں وڈے ہو کے اک دو جے تے حملہ کرن مگروں کھالیندے نیں تاں ای بچھو صفت انسان نوں براہ راست یا بالواسطہ ٹھونویں نال رلا یا جاندا اے۔ میاں محمد بخش ہوراں قصہ سیف الملوک وچ ایس گل دی عکاسی ڈھیر سوہنے ڈھنگ نال کیتی پئی ایہ دنیا خود غرض اے تے کوئی وی شخص مخلص ہو کے دو جے دی مدد نہیں کردا سگوں ڈھیر زمانہ شناس تے گھٹیا لوک دھوکھا دے کے اپنے ساکاں نوں نقصان اڑاندے نیں۔ میاں صاحب ہوراں ٹھونویاں دی ڈنگ، زہر تے نقصان اڑان دا ذکر انج کیتا اے:

جتھے سپ اٹھوہاں ہووے یا کوئی آفت بھاری

سجن ٹورن آپ نہ جاوے واہ اجوکی یاری (8)

ٹھونویں دنیا دے ہر خطے، براعظم، صحراواں، جنگل، بیلیاں، دریاواں تے سمندراں دے کنڈیاں الغرض ہر تھاں پایا جاندا سوائے براعظم انٹارکٹیکا۔ پاکستان وچ خاص کر دریائے سندھ دے صحرا، چولستان، نگر پارکر، کارو بھڑ، خیبر پختونخواہ، اسلام کوٹ دے صحراواں وچ ڈھیر گنتری وچ ملدا۔ پرانے زمانے وچ ٹھونویں خوف، خطرہ، بیماری، موت، مفلوج، زہر تے نقصان دی علامت سن تے لوک جتھے وی ایہنوں دیکھدے سن اٹ، پتھر، جتی، ڈنڈا یا کسے وی بھاری شے نال مار دیندے سن جدکہ آج دے دور دا نہ صرف پڑھیا لکھیا طبقہ سگوں ان پڑھ طبقہ وی ایہدے فائدیاں تے قیمت توں جانو اے تاں ای ڈھیر مکاں دے واسیاں ٹھوہیاں نال دوستی دا ہتھ ودھایا تے ایہناں نال رہنا سکھیا۔ تاں ای ہر ملک وچ وڈی سطح تے ایہناں دی تجارت ہوندی اے کیوں جے اوہناں ایس گل دا علم اے پئی دنیا وچ سبھ توں بہتا قیمتی تے ودھیا زہر ٹھونویں دا زہر اے۔ ایس کارن اوہ کوئے کھد ریاں تے جنگل بیلیاں توں ٹھونویں لہجہ کے وچپدے نیں۔ تے جے کوئی نایاب نسل یاں قسم ہتھ لگ جاوے تے وارے نیارے ہو جاندا ہے۔ میڈیا دی رپورٹ موجب ٹھونویں دے زہر دا اک اک قطرہ کروڑاں وچ وکدا اے۔

نوائے وقت دی ویب سائٹ موجب:

”مہنگا ترین زہر بچھو کا زہر ہے جو اب 5 گیلن کی شکل میں 15 ارب 85

کروڑ روپے میں دستیاب ہے۔“ (9)

بچھو دے زہر وچ بیپاٹائیڈ کلوروٹاکسن، نیوروٹاکسو نیوم تے ہیموٹاکسن زہر ہوندا اے۔ سٹین فورڈ یونیورسٹی دے پروفیسراں موجب ہر قسم دے بچھو دے زہر وچ وکھ وکھ قسم دے اجزاء تے مرکبات ہوندے نیں تے اوسے حساب نال اوہناں دا زہر وکدا تے ورتیا جاندا۔ ٹھونویں دے زہر دا اک فائدہ ایہ وے پئی ایہ مختلف دوائیاں وچ رلا کے وڈیاں وڈیاں بیماریاں جنہاں وچ ایڈز، کینسر، دماغ دیاں رسولیاں، ٹی بی، ملیریا، بخار، الٹی، زکام، سردی وغیرہ شامل نیں علاج کیتا جاندا۔ کیوبا وچ اک اجیہا نیلا ٹھوہا ہوندا اے جس دے زہر دے مرکبات کینسر ورگی جان لیوا بیماری نوں مڈھ توں اکھاڑن دا گن رکھدے نیں۔ ”وڈا ٹاکس“ نال دی دوا کالے بچھو دے زہر توں بندی اے۔ کھوج دے مطابق کینسر دے فعال خلیات نوں ڈکن لئی ایہدے زہر وچ 50 توں ودھ مرکبات ہوندے نیں۔ جے ایہ کسے نوں وڈھ لوے تے کجھ سکنتاں وچ اوہدی موت ہو جاندی اے۔ میکسیکو دے ٹھونویں اپنے زہر اندر موجود کئی کیمیائی اجزاء پاروں انساناں نوں بیماریاں توں نجات دوان والیاں ویکسین وچ کم آندے نیں۔ اک طبی ویب سائٹ موجب:

“A scorpion found in eastern maxico has avenom that could pack antibacterial properties”.(10)

دنیا وچ پیلے رنگ دا اجیہا ٹھونواں وی اے جس نوں ”Death Stalker“ کہیا جاندا۔ ایہدے زہر وچ موجود پیچیدہ تے کارآمد کیمیکلاں کارن ایہ سائنس دانان دی دلچسپی دا مرکز رہیا تے ڈھیر مہنگا وکدا۔ ایہدے زہر دماغی رسولیاں دا علاج کرن وچ اہم کردار ادا کردا۔ ایہ ٹھونواں شمالی افریقہ، وسطی ایشیا دے ریگستاناں تے ایہدیاں کجھ ونڈاں خوش قسمتی نال پاکستان دے چولستان تے تھر دے ریگستاناں وچ وی ملدیاں۔ دنیا وچ سبھ توں بہتا زہریلا، خطرناک نہ صرف سائنسدانان سگوں تجارت دا مرکز ”موٹی پوچھل والا ٹھونہا“ اے۔ ایہ عرب ملکاں تے شمالی افریقہ وچ کثرت نال ملدا پاکستان وچ ایہنوں ایہدے کالے رنگ پاروں ”کالا ٹھونواں“ یاں ”کالا بچھو“ تے ”Black Scorpion“ دارنگ وی کالا ہوندا پر ایہناں دی خاص نسل تے موٹی پوچھل خاص پچھان اے۔ ایہدے زہر ڈھیر زہریلا تے خطرناک اے سائیں مولا شاہ ہوراں قصہ زہرہ مشتری وچ اک ہور تھاں زہرہ مشتری دے والاں دی تعریف کردیاں ٹھونویں دے کالے

رنگ تے بشر نوں موضوع بنایا پئی زہرہ مشتری اپنے والاں دی زہریلے حسن توں لوکاں نوں متاثر کردیاں نیں جیویں ٹھونویں دے زہر تے ڈنگ توں کوئی نہیں بچ سکدا۔ انج ای ایہناں دیاں کالیاں زلفاں دے زہر توں وی کوئی عاشق شکار ہوئے بغیر نہیں رہ سکدا۔ سائیں مولا شاہ زہرہ مشتری دے والاں نوں ٹھوہیاں دے کنڈل تے کالے رنگ نال استعارہ کہتا جیویں:

دوین سہیلی مڑگان بچھو کالے کنڈل زلفاں دے ناگ لڑانڈیاں جے

پاکے یاریاں مکرن یا نہ مکرن کیوں جے تھک کے تھک چپ جانڈیاں جے (11)

کالے بچھو دے زہر وچ پوٹاشیم سمیت دیگر مخصوص کیمیائی مادے ودھیر مقدار وچ ہوندے نیں نویاں طبی کھوجاں تے تحقیقات وچ ایہناں تے ڈھیر تجربے کیتے جا رہے نیں ایہدی لمبائی 20 سینٹی میٹر تے وزن 30 گرام ہوندا اے جد کہ سب توں وڈا کالا ٹھونواں 23 سینٹی میٹر ریکارڈ دا حصہ اے۔ ایہدا زہر کیوں جے نایاب اے تاں ای ایہدے توں بنیاں دوایاں وی ڈھیر مہنگیاں ملدیاں۔ سندھ دا سوہن جتھے تھر توں بغیر ادھورا انج ای تھر دا سوہن ایہتوں دی ریت وچ رہن والی مخلوق اے۔ برسات دے مہینیاں وچ استھے ٹھونویاں تے دو جے نایاب جنوراں دی کثرت ہو جاندی اے تے ایہتوں دے مقامی لوکاں نوں روزگار مل جاندا۔ نگر پارکر، کارونجھر، اسلام کورٹ ضلع تھر پارکر دے واسی رات نوں جان ہتھیلی تے رکھ کے کالے ٹھونویاں نوں لہدے نیں۔ نگر پارکر دے ”پالن بازار“ وچ ٹھونویاں دی ہر ہفتے منڈی لگدی اے جتھے ایہناں نوں بھاری قیمت تے وپچیا جاندا اے۔ ودھیر بیوپاری تے تاجر نگر پارکر آ کے خریددے نیں۔ ایس توں اڈ ٹھونویاں دی تجارت دی آن لائن منڈی وی ودھیر سرگرم اے۔ پنجاب وچ ٹوبہ ٹیک سنگھ وچ اک زسری اے جتھے گھت نسل دے ٹھونویاں نوں پال کے وڈیاں کرن مکروں وپچیا جاندا اے۔ 2014ء وچ سندھ وائلڈ لائف پروٹیکشن دے ناں توں بل دی اسمبلی وچ منظوری مکروں ٹھونویں، سپ تے رنگین والے جنوراں دی تجارت تے پابندی تے سزا دتی جاوے لگی جد کہ مختلف مکاں وچ ٹھونویاں نوں بطور ”پالتو“ فارماں تے زسریاں وچ وڈے پیمانے تے پالیا جاندا۔ اک کھوج موجب:

“Scorpions are often kept as pets, they are relatively simple to keep the main requirements being a secure enclosure such as a glass terrarium with lockable lid”.(12)

ٹھونویں دا زہر کڈن لئی ودھیر لیبارٹریاں قائم نیں جیہناں وچ ایہناں نوں کسے کلپ

نال پھڑ کے بجلی دا جھٹکا دتا جاندا جس پاروں ایہناں وچوں قطریاں دی صورت وچ زہر نکلا اک ٹھونویں توں صرف ادھالی گرام زہر نکلا اے۔ زہرا کٹھیاں کر کے تھرماس وچ پا کے محفوظ کرن مگروں عالمی منڈیاں وچ ویسچیا جاندا اے جیہڑا بوہتا دوائیاں بنان والیاں فارماسوٹیکل ”Pharmaceutical“ کمپنیاں خریدیاں نیں۔ زہرتوں دکھ جے ایہدے جے دی گل کرے پئی ودھیرا مکاں وچ ایہنوں بطور غذا وی کھادا جاندا اے۔ چین وچ سالم ٹھونواں، فرائی کر کے تے ایہدا سوپ ودھیرا مشہور اے۔ لوکاں دی اکثریت ایہناں نوں جے وچوں فاضل مواد کڈھ کے کھاندی اے۔ اوہناں دے وچاراں موجب ٹھونویں کھان نال اوہ گھینٹھیا، بلڈ پریشر، جلد تے دل دیاں بیماریاں توں بچ سکدے نیں تے گرمیاں وچ اوہناں دا جتہ اپنا درجہ حرارت برقرار رکھدا جدکہ Independenturdu.com دی کھوج وچ سوات دے واسی منیر خان تے کھوج کیتی گئی پئی اوہ نکلے ہونداں توں کیڑے ملوڑے تے ٹھونویں کھا رہیا اے جس کارن پسینہ آون مگروں اوہدے جے نوں طاقت، سکون تے خوراک دی کمی پوری کرن وچ مدد ملدی اے۔ اسلامیہ کالج پشاور دے محمد جواد پہلے ریسرچ اسکالرنے جتھے ٹھونویاں دے زہر دے طبی فائدے دے اتھے ای ایہ کھوج وی کیتی پئی 2014ء دی رپورٹ پاروں پشاور دے نشئی لوک ٹھونویں دانہ وی کردے نیں۔ جیوندے یا مرے ٹھونویں نوں سورج دی گرمی، کونکے تے پکایا جاندا فیروایتی چولہے تے رکھ کے اوہدے سڑن توں اٹھن والے دھوئیں دے کشن لئے جاندے نیں۔ خیبر پختونخواہ دے ٹیچنگ اسپتال دے ڈاکٹر اعزاز جمال موجب ایہدے نشے دا اثر 10 گھنٹے تیکر رہندا اے تے دوجی منشیات دی تھاں ایہدا نشہ بہتا نقصان دہ تے یادداشت دے مکاوں دا کارن بن دا اے۔ ڈان نیوز دی اک کھوج موجب:

“Scorpions smoking cause short and long term memory loss. The person addicted to scorpion smoking also develops sleeping and appetite disorders and start living in a constant state of delusion”.(13)

سو جھواناں نے جتھے ٹھونویاں نوں جان لیوا کہیا او تھے ای ایس نوں مارن دا اُپا وی دیا اے پئی ایس نوں اجیہی ڈبی جیہدے وچ ہوانہ آندی جانندی ہووے رکھ دتا جاوے تے دم گھٹن نال مر جاندا اے۔ یاں ایہنوں 37 درجہ حرارت توں ودھ تھان تے رکھ کے ماریا جاندا اے۔ ٹھونویں دے ڈنگ بارے کہیا جاندا اے پئی مطلوبہ ٹھونواں جس ویلے تائیں زندہ رہندا اے

متاثرہ بندے دی موت ہو سکتی ہے تے مرے یا جیوندے ٹھونویں نوں کوڑے تیل وچ پاکے کچھ چر رکھیا جاوے تے اوس تیل نوں متاثرہ تھاں تے لگان نال آرام ملدا اے۔ ایس توں علاوہ ڈنگ والی تھاں تے تما کو دی راکھ، امونیا دا مائع، خشک نوشادر، لیموں دا ست، گھسلی ہوئی چربی تے پوناشیم پرمیکنیٹ لگان نال ودھیر فرق پیندا اے یاں لوہے دی سلاخ یاں چابی نوں متاثرہ تھاں تے رگڑ کے زہر کدھن نال وی فائدہ ہوند اے۔

ادبی حوالے نال ٹھونویں دا وجود ڈھیر کہانیاں افسانیاں تے ناولاں تے شاعراں دی شاعری دا اہم حصہ رہیا۔ کہانیاں وچ سبھ توں مشہور کچھوے تے ٹھونویں دی کہانی اے۔ ایس توں وکھ اوہدی خصلت، فطرت تے فائدیاں بارے ودھیر معلوماتی مواد کہانیاں دی شکل وچ ملدا۔ ٹھونویں دا اپنی مادہ نال جفتی کرن دا عمل وی کسے ناول یا افسانے توں گھٹ نہیں۔ مادہ تے نر ٹھونویں پہلے اک دو جے دی جنس سیہان دے نیں تے مگروں رل کے نچدے نیں جیہنوں ”Promenade'a deux“ ناچ کہیا جاندا۔ رقص کردیاں نر مادہ نوں مناسب تھاں ول جفتی کرن لئی لے جاندا تے مگروں اوہدے اندر اپنے سپرم کپسول واڑ دیندا ایہ عمل اک توں 25 گھنٹیاں دا ہو سکتا۔ کچھ سو جھواناں موجب جفتی کرن مگروں مادہ نر نوں مار دیندی اے۔ وکی پیڈیا تے ٹھونویں دے ناچ بارے لکھیا پئی:

“The courtship starts with the male grasping the female, the pair then perform a dance called promenade'a deux. In this dance the male leads the female around searching for a suitable place to deposit sperm capsule”.(14)

ٹھونویاں دے ناں دی اک ”بچھو بوٹی“ ملدی اے جیہنوں رگڑن نال کہیا جاندا اے ٹھونویں دے ڈنگ ورگی جلن تے درد ہوندی اے۔ فلماں وچ اک اردو فلم ”بچھو“ (2014ء) بھارت وچ بنی تے انگریزی فلماں وچ

The Black Scorpions, The Mummy Returns Red Scorpions, The Mummy Returns (2001), Tail String (2001), Mega Scorpions (2003), The Scorpions King

شامل نیں تے پاکستان وچ Hum TV تے بچھو ڈرامہ (2022ء) وچ نشر ہويا۔ ایس توں علاوہ ڈھیر زبانوں دے گانیاں وچ وی ٹھونویں دی مکاری تے زہر دا ذکر اے۔ جد کہ اک امریکی سیریل ڈرامہ ”Scorpion Tv“ (2014-2018) ودھیر کامیابی نال نشر ہويا۔

ٹھونویں دے ناں دے ”Scorpion Island“ ایٹارپو، آسٹریلیا تے مغربی آسٹریلیا وچ نہیں جد کہ جرمنی دی ہاکی ٹیم ”The hannover scorpions“ ناں دی اے جیہدا لوگو (Logo) وی ٹھونویں دی کنڈلی پوچھل اے تے ”Scorpion Group“ ناں دی مختلف مکاں وچ چیزاں گھلن تے لین دی کمپنی وی اے۔ ایس توں علاوہ بجلی دیاں تاراں دی کمپنی Scorpions Power System تے ہیلمٹ دا برانڈ ”Scorpions“ تے کمپیوٹر دی کمپنی ”Scorpion Computer Service“ وی قابل ذکر اے جد کہ ٹھوہیں دا Logo اٹلی دی کھیڈ دے کپڑے بنان والی کمپنی ”Castelli“ تے گڈیاں بنان والی اٹلی دی کمپنی ”Abarth“ (1949ء) توں ورت رہی اے۔ تھائی لینڈ وچ ”بچھو ملکہ“ ناں دی زنانی منہ وچ ٹھونویں رکھ کے کرتب دکھاندی اے۔ ڈھیر لوک ٹھونویاں نال کرتب کر کے عالمی ریکارڈ بناندے نیں۔ ایس توں علاوہ ٹھونویاں دیاں تصویراں ودھیر لیراں تے تھواواں تے بنا کے آرٹ دا کم کیتا جاندا اے۔ جد کہ ودھیر زنانیاں تے مرد ٹھونویاں دی تصویر دے ”Tattoos“ اپنے جے دیاں مختلف تھواواں تے فیشن دے طور تے بنواندے نیں۔

مکدی گل ایہ وے پئی ٹھونواں اللہ رب العزت دی مخلوق وچوں اک اے جیہڑا اپنی وضع قطع بیبت تے کنڈلی پوچھل کارن نہ صرف ہر دور دے سائنسداناں سگوں شاعراں دی توجہ دا مرکز بنیا رہیا۔ ودھیر کلاسیکی تے جدید دور دے شاعراں نے نہ صرف ایہدی حیثیت سگوں ڈنگ مارن دی فطرت نوں وی شعراں راہیں الیک کے انساناں دی فطرت دس دا آہر کیتا، جس کارن نہ صرف کلام وچ جاذبیت پیدا ہوئی سگوں شاعراں دے وسیع العلم ہون دی وی دس پئی۔

حوالے

- * Lecturer, Department of Punjabi, Government Graduate College for Women, Samanabad, Lahore
- ** Assistant Professor, Department of Punjabi, Lahore College for Women, University of Lahore
- 1- Muhammad Eshaaq Sidiqi- Bary Bary Janwar (Patna: Ehbab Publishrs, 1963)1
- 2- Dr. Mian Zafer Maqbool (Mratb)- Zuhra Mushtri az Sain Mola Shah (Lahore: Bazm-e-Mola Shah, 2007)166
- 3- Mukhtar Baidi- Urdu Shaeri me Janwar (Krishngri: Fikr-o-Ziker Books, 2013)12
- 4- Iqbal Slahuddin (Mratb)- Qisa Saif ul Malook az Mian Muhammad Bakhsh (Lahore: Aziz Publishers, 1996)255
- 5- DK samith Sonouin, Animals: A visual Encyclopedia, New York: DK Publishing, 2008, P. 278
- 6- Slahuddin Ahmad (Mratb)- Zmana Qadeem ky Janwar az Brthamors Parker (Lahore: United Ltd, S.N)17
- 7- As Above, P-164
- 9- <https://www.nawaiwaqt.com.PK/19-Jan-2021>
- 10- <https://products.ufhealth.org>
- 11- Zuhra Mushtri az Sain Mola Shah, 369
- 12- www.amentsco.org/insects/scorpions.html
- 13- www.dawn.com/new/125_2264
- 14- www.wikipedia.org

*
قدسیہ نیئر**
ڈاکٹر بدر مسعود خان***
نسیم مائی

جدید سرائیکی شاعری میں روایت کا تصور

Concept of Tradition in Modern Seraiki Poetry

Abstract:

Modern Seraiki poetry is inter connected and interwoven with its classical approaches. The Anecdotes of this poetry is deeply rooted with its land and people. Having individual Geographical identity, people have their own moral, cultural and social norms and values. They have their limited appetencies. Land Lords of this land one so cruel that they remain oppressor for simple, poor and innocent people. Modern Seraiki poets have courage to speak against these cruel people and system of tyranny openly through their writings. Their Land (dharti) is their mother. Their Samaj is paradise for them. Poor people with their young daughter spend their lives like thieves. Paternal duties of wedding of their young (dhis) girls. The natives of this land are true picture of poverty simplicity. They do not have lost for have lust for heaps of wealth. They never try to snatch the bread of the others. They are courageous enough to face cruelties of the Sardars and Landlord openly.

Keywords: Dharti, Seraiki, oppressor, Appentencies, dhis

جدید سرائیکی شاعری کی روایت کا سلسلہ بزرگان دین اور صوفیائے کرام کی تعلیمات کے ساتھ پیوست ہے۔ آج کل کے دور میں جسے ہم سائنسی ترقی کا جدید دور کہتے ہیں اخلاقی

قدریں زوال پذیر ہوتی دکھائی دیتی ہیں۔ نفسا نفسی، بے حسی، خود غرضی، تنگ نظری اور کم ظرفی کے علاوہ بے شمار سماجی برائیاں بڑھتی پھیلتی نظر آتی ہیں۔ برداشت کا ظرف زوال پذیری کی طرف گامزن ہے۔ اس کی بنیادی وجہ یہ ہے کہ ہم لوگوں نے اپنے اسلاف اور بزرگوں کی روایت سے منہ پھیر لیا ہے۔

سرائیکی زبان کے صوفی شعراء نے محبت، اخوت، رواداری اور بھائی چارے کا جو درس دیا تھا آج اس کی اہمیت پہلے سے کہیں زیادہ بڑھ گئی ہے۔ بادشاہ اور صوفی میں فرق یہی ہوتا ہے کہ بادشاہ علاقوں، ریاستوں اور ملکوں پر حکومت کرتا ہے جب کہ صوفی کی حکومت لوگوں کے دلوں پر ہوتی ہے۔ سرائیکی زبان کے جدید شعراء نے اس بھید کو ڈھونڈ نکالا ہے۔ آج کل کے دور میں ایسے ماحول کی ضرورت پہلے سے کہیں زیادہ بڑھ گئی ہے۔ جس میں امن آشتی، اخوت، انس، پیار و محبت موجود ہو۔ آج کا انسان حرص و ہوس، طمع، لالچ سے بیزار دکھائی دیتا ہے۔ ان کی خواہش ہے کہ سماجی خوشحالی اور دوسروں کی خوشی کی خاطر ایسے طور طریقے اپنائے جائیں جس کی بناء پر سماج مختلف رنگوں کے پھولوں کا ایک ایسا گلدستہ بن جائے جس کی خوشبو ہر سو بکھری اور ماحول کو معطر کرتی محسوس ہو سکے۔

کسی بھی سماج کی زبان میں یہ طاقت موجود ہوتی ہے کہ وہ اپنے لوگوں کی زندگی کے تمام روپ، عصری و سماجی رویے، شعوری ادراک، تاریخ، مذہب، فلسفہ، جغرافیہ، رہن سہن کی تمام حقیقتوں کو سنبھال رکھتی ہے اور اس کی حفاظت کی ذمہ داری بخوبی سرانجام دیتی رہتی ہے۔ یہ تمام قصے کہانیاں دراصل انسانی تاریخ کا روپ ہیں۔ ان جیسے قصوں کا ذکر کرتے ہوئے جدید سرائیکی شاعر ارشاد تونسوی لکھتے ہیں:

تمام سچ اے

تمام سچ وی تاں سارا سچ نہیں

اساں نہ ہوسوں تاں قصے ہوسن

اساڈے قصے اساڈیاں گالھیں

کئی محبتی انہاں کول سنسن

کئی محبتی انہاں کول گاسن

اے سارے قصے سلہاڑیے ہوسن
 کئی زمانیں کئی کہانیاں دے
 رنگ ہوسن انھاں دے رلے
 انہیں دے وچ وی اولوک ہوسن
 جنہیں کوں ہر کہیں وسارڈتے
 تے ہک ڈیہاڑے اے سارے قصے
 سوال بن تے کہیں توں پچھسن
 اساں وی سچ ہیں (1)

انسانی زندگی کی تاریخ کے تانے بانے ہزاروں سالوں کی بھاگ دوڑ کے ساتھ جڑے ہوئے ہیں۔ سرائیکی زبان کی جدید شاعری میں یہ تاریخ خوابوں کی تعبیر بن کر اپنا جو بن دکھاتی ہے۔ ان خوابوں میں نئے رشتے ناتے وجود پاتے ہیں۔ عصری خیالات کے ساتھ مضبوط تعلق بنتا ہے۔ شاعری کا پرندہ عصری خیالات کی اس کتاب کو ساتھ لے کر اڑتا ہوا دور تک کا سفر طے کرتا ہے۔

رفعت عباس خوابوں خیالوں اور ماضی کی اس تاریخی کتاب کا حوالہ اپنی شاعری میں کچھ اس طرح سے بیان کرتے ہیں۔

کتاب
 پروبھرے انہیں شہریں دی کتاب
 گلیاں وچ بئی طرحاں پڑھی گئی
 اساں مذہب وچوں کچھی ہک بیڑیندے ہیں
 گھوڑے ہن تاریخ دے جغرافیے دی ایں کاٹھتے
 کم اساڈے آگئے ہن
 پہلی پھیریں مذہب ہے تاریخ ہے جغرافیہ ہے
 کم اساڈے آگیا ہے
 -----تے روز وی ایں یدھ وچ

روز دی ایس واہر وچ اک دے اساں پترتے
 جوتے جوار دابارود پئے لڈیندے ہیں
 تھوہر دے ایس توپ نال ڈیلھے ہن کرینیہ دے
 کھٹے پئے کریندے ہیں (2)

آج کے دور کا انسان بے شک ایک نئے جہاں میں آنکھ کھول کر کھڑا ہے لیکن اس کے اردگرد کا منظر اس کے بزرگوں کی حیاتی سے بہت مختلف دکھائی دیتا ہے۔ وجہ یہ ہے کہ سائنسی دور میں انسانی زندگی، لوگوں کے رشتے ناتے، رہن سہن، مزاج اور زندگی گزارنے کے طور طریقے، خوشیاں، دکھ، بھوک و پیاس کے عذاب نیا روپ دھارے ہوئے ہمارے سامنے آکھڑے ہیں۔ شاعری انسان کے اندر کی خوبصورتی کا نام ہے۔ آنے والے کل کے خواب اس کا موضوع بنتے ہیں۔ شاعری مستقبل کی خوبصورت تصویروں کو بشارت کی شکل دے کر انسان کے سامنے لے آتی ہے تاکہ آنے والے دنوں کے دکھوں کی پیش اسے آج سے ہی محسوس ہونے لگ جائے۔ آج کی شاعری میں محبوب کا تصور کلاسیکی شاعری سے قدرے مختلف نظر آتا ہے۔ آج کے محبوب نے جس دور میں آنکھ کھولی ہے وہاں سماجی زندگی کے تانے بانے الجھاؤ کا روپ دھارے نظر آتے ہیں۔ حافظ نصیر الدین خرم اپنے محبوب سے گلہ شکوہ کرتے نظر آتے ہیں۔

میں جیواں گھن گھن تھیڈاناں

توں ٹھاریں ونج تے بے داہاں

میں اصلوں گنگا ڈاندہاں

چو بھال توں چو بھال نہ وسا (3)

دوست کی دوستی کا احساس زندگی کو جینے کا نیا حوصلہ بخشتا ہے۔ جس کی بدولت انسان اپنے اندر طاقت کا متحرک سمندر محسوس کرنے لگتا ہے۔ زمانے میں جہاں دکھ اور تکالیف بڑھتے جا رہے ہوں ایسے ماحول میں دوست کی دوستی کا احساس مزید بڑھ جاتا ہے اور دوست کی دوستی کو یاد کیا جاتا ہے۔ دوستی نام ہی محبت کا ہے جب دوست اس کو نبھانے میں ناکام ہو رہا ہو تو اس سے گلہ شکوہ تو بنتا ہی ہے۔ اسی طرح کا ایک شکوہ غلام حیدر خان یتیم جتوئی اپنے دوست سے کرتے نظر آتے ہیں۔

یاری نہ لاوئی تھی، لوکی کھلاوئی تھی

رت ساوئی گذرگئی، ہک ڈینہ نہ ساوئی تھی

ساہ جھن تے جھات پاواں ہولے ہولے الاواں

ڈیکھاں تاں چوری چوری چندڑی بچاوئی تھی

قاصد روانہ تھی گے ورنج تے دیوانہ تھی گئے

ولدی نہ ہاں تے ہونہہ ہے

اے رت بچھاوئی تھی (4)

روایت کے اس سفر میں شعراء نے اپنی تخلیقات میں قومیت کو اجاگر کیا ہے۔ ہماری شناخت مٹی کا بت نہیں ہے، گلے میں پڑی ہوئی سانسوں کی جھاٹھڑ ہمیں منزل تک نہیں لے جائے گی۔ جینے کے لیے اپنی نئی اور جداگانہ شناخت ہماری ضرورت ہے اگر ایسا نہ ہو سکا تو وقت ہمارا ساتھ نہیں دے سکے گا اور ہماری شناخت کو پیروں تلے روند دیا جائے گا۔ دھرتی کے لوگ گذشتہ کئی دہائیوں سے تکالیف اور مصائب کا شکار ہوتے چلے آ رہے ہیں۔ دکھوں اور تکلیفوں نے زندگی کو اپنی گرفت میں لے رکھا ہے۔ غریب لوگوں کی آس اور امید زندگی کے مصائب میں سانس لے رہی ہے۔ غریبوں کی غربت زندگی کا روگ بن جاتی ہے۔ ایسے دکھوں کا بیانیہ جدید سراہیکی شعراء نے اپنی شاعری میں بھرپور انداز میں پیش کیا ہے۔ اگر جوان بیٹی گھر میں بن بیانی بیٹھی ہو تو ماں باپ کی سب سے بڑی خواہش اس کے ہاتھ پیلے کرنا ہوتی ہے۔ جوان بیٹی جب ماں باپ کی آنکھوں میں دیکھتی ہے تو دکھ اور غموں کا ایک سمندر تلامخیز موجوں کے ساتھ موجزن ہوتا ہے۔ ایسی حالت دیکھ کر وہ اپنی قسمت کا رونا روتی دکھائی دیتی ہے۔ وہ ایک ایسے معاشرے کا حصہ ہوتی ہے جہاں ہر طرف طعنے سنائی دیتے ہیں۔ لوگوں کو اپنا گریباں نظر نہیں آتا یا پھر اس کے اندر نظر ڈالنے کی ہمت نہیں ہوتی کہ دوسرا شخص کیسے زندگی کے دن پورے کر رہا ہے۔ اس کی زندگی عذابوں اور دکھوں میں کس قدر گھری ہوئی ہے۔ ایسی ہی ایک نوجوان لڑکی کے نوے کو بیٹیم جتوئی نے اپنی شاعری کا موضوع بنایا ہے:

میں مرویندی یا میں کنواری نہ ہوندی

وٹاواں پوشاکاں مقالیں دا زورے

کراں سیندھ سرمہ تاں آکھن اے چوراے
 میری بیڑی بڈگئی نہ گڈی نہ ڈوراے
 نہ طوفان ہوندا اندھاری نہ ہوندى
 جوانی میکوں میں جوانی کوں کھا گئی
 کیتی پیو بھرا میڈے سرتے آگئی
 میڈی عیش دنیا دی بوٹی کما گئی
 ملامت ، ندامت ، خواری نہ ہوندى
 پٹیندی ہاں منہ تے توڑے ہتھ ملوک ہن
 میڈے گل حیا دی بے گاری نہ ہوندى
 میڈے وس بے ہوندا ایں جگ تے نہ آندی
 نہ پیو کوئی ہنڑ یندی نہ ماء پیٹ پیندی
 بے جیندی تاں قاتل زہر گھول کھمدی
 ہک ہک موت دی انتظاری نہ ہوندى

میں مرویندی یا میں کنواری نہ ہوندى (5)

ماں باپ کی اولاد کے ساتھ محبت بے لوث ہوتی ہے۔ اولاد ساری پیاری لگتی ہے البتہ بیٹیوں کے ساتھ خاص لگاؤ اور محبت اس سرائیکی وسیب کی خوبی سمجھی جاتی ہے۔ سرائیکی وسیب میں بیٹیوں سے خاص محبت اور ان کے کھلونوں سے پیار فطری امر ہے۔ بیٹیاں جب چھوٹی ہوتی ہیں تو گڑیوں کے ساتھ کھیلتی ہیں۔ گڈے گڈی کی شادی کی جاتی ہے۔ ماں باپ ان گڑیوں میں اپنی بیٹیوں کو تلاش کرتے ہیں اور مستقبل کے تانے بانے بنتے ہیں۔ کبھی کبھی انہیں ایسا بھی محسوس ہوتا ہے کہ یہ گڑیا بھی ان کی طرح بہت اداس اور دکھی ہیں۔ محمد سلیم خان نیازی نے اس منظر نامے کو یوں پیش کیا ہے:

میڈی دھی دیاں گڈیاں میکوں ڈاڈھیاں پیاریاں لگدن
 لیراں نال بنڑیاں ہونیاں اپنیاں ساریاں لگدن
 میڈے وانگن ڈکھی ہن ایہ ول وی چپ رہ ویندن

میکوں تاں اے میں توں زیادہ ڈکھ دیاں ساریاں لگدن
میکوں تک تک ڈیہدیاں راہندن گالھ کریندیاں کینی
لولیاں ڈینداں بہوں کھلوینداں ولا وی مونجھیاں لگدن
ہر گڈی وچ میکوں اپنی دھی دا عکس نظر دے
میکوں میڈی دھی وانگوں گڈیاں ساریاں لگدن (6)

غربت سرائیکی سماج کا ایک ایسا المیہ ہے جسے نظر انداز نہیں کیا جاسکتا۔ معاشرتی سماج میں اونچ نیچ ایسے منظر نامے تخلیق کرتی دیکھائی دیتی ہے۔ جہاں امیروں، تمنداروں، وڈیروں، سرداروں کی الگ دنیا ہوتی ہے جس میں غریبوں کے لیے دکھوں اور تکلیفوں سے مزین الگ جہان ہوتا ہے۔ غربت کے مارے ان لوگوں کے جذبات اور احساسات کو یہ امیر لوگ اپنے قدموں تلے روند دیتے ہیں۔ انہیں احساس ہی نہیں ہوتا کہ یہ بھی جیتے جاگتے انسان ہیں۔ ان کی بھی خواہش اور خواب ہیں۔ یہی خواب وہ اپنی آنکھوں میں بسائے آنکھیں بند کر جاتے ہیں۔ معاشرتی اونچ نیچ کا ایسا بیانیہ سید حسن رضا گردیزی کی شاعری کی شناخت بنتا ہے۔ امیروں کے گھر بیوہ نوکرانی کے ساتھ کیا بنتی ہے:

بھولا بھالا ترائے ورھیاں دا	ہک بیوہ نوکر دا بچہ
سرتوں ننگا پیروں ننگا	منہ تے مٹیاں ننگ دھڑنگا
چھوٹی عمراں پیار دا بکھا	جمدیوں روند اجمدیوں ڈکھا
اے وی پچھوں پاوے پھیرے	گھر وچ جے ماء جھاڑ و پھیرے
اے وی پچھوں آن کھڑوے	ماء نلکے تے کپڑے دھوے
دھپ وچ ٹھڈیاں چھاواں گولے	مامتا دا پرچھاواں گولے
بیگم گھر کوں سرتے چاوے	اچاچیت ہک بجلی ڈھاوے
ان ڈھلکاندی ان ڈھلکاندی	چھوہرتیکوں شرم نی آندی
چھوڑ ڈے نوکری بجھ و نچ گھر کوں	رکھ گھنسون کئی بے کوں نوکر
خیر اتھاں وی لنگر کانتی	بی بی میڈا کوئی گھر کانتی
ماء بچڑے کوں چاٹاں مارے	ایں منزل تے مامتا ہارے

جیڑھے ویلے مار کھلووے   ماء وی رووے بال وی رووے (7)

ایسی شاعری کو انقلابی شاعری بھی کہا جاسکتا ہے۔ انسان نے بے شک جتنی ترقی کر لی ہے۔ مشینی دور نے جہاں اسے سست اور کاہل بنا دیا ہے وہاں دوسری طرف اس کا دل بھی جذبات اور احساسات سے عاری ایک مشین بن گیا ہے۔ جب انسان کے دل سے احساس نام کی چیز نکل جاتی ہے تو وہ انسان نہیں رہتا بلکہ ایک جانور اور حیوان سے بھی بدتر ہو جاتا ہے۔ احساس ایک ایسی چیز ہے جو انسان کو بلندی اور ارفعیت عطا کرتی ہے۔ مردہ دل ہمدردی سے خالی رہ جاتا ہے۔ جھوٹی اور مکار دنیا کے اس ظالمانہ اور نا انصافی پر مبنی نظام کو بدلنے کی خواہش محروم اور محکوم طبقے کے لوگوں کے دلوں میں سر ابھارنے لگتی ہے۔ سید حسن رضا گردیزی اس خواہش کو اپنی شاعری کا موضوع بتاتے نظر آتے ہیں۔ وہ ایک ایسا مصور ہے جس نے شاعری میں تصویریں بنائی ہیں۔

میں آہا ہاں چپے بدلو میکوں کیا جتھ وں آئے ہو

لیکن یاد رکھو اے بدلو اپنیں طور طریقے بدلو

میں انسان ہاں طاقت والا، عزت والا، حشمت والا

میں افلاک دے تارے تر وڑیے، میں طوفاناں دے منہ موڑیے

کوڑے نال جھگڑ دا آیاں، میں صدیاں تو لڑ دا آیاں

ہر جا جھے رسدی وسو، کہیں مظلوم دا حق نہ کھسو

اپنیں طور طریقے بدلو، چپے بدلو (8)

جدید سرائیکی شاعری میں پیار، محبت انس، مزاحمت، سماجی و عصری شعور، دھرتی کے ساتھ مضبوط رشتہ اور وسبئی ثقافت کا عنصر نمایاں ہے۔ عاشق بزدار کی شاعری میں جہاں مزاحمت نظر آتی ہے وہاں سماجی تہذیب و ثقافت اور انسانی محبت کی مٹھاس اور جذبوں کی سچائی نمایاں ہے۔

تیڈ او یڑھا وسو

بابل،

ساکوں یاد اے بابل

امڑی دی جھولی دانگوں،

اپنے صحن دے اگاڑ ساکوں پوں پوں

ساڈا ہتھ نپ آپ کھیڈیندا ہانویں،

جیڑھلے اسان ٹرن سکھیوں

ٹرن سکھیندا ہانویں

تاڑی مارا ڈایوں ساکوں ہن تاں بابل

اوپرے گھر دیاں کندھاں ساڈے جاہ نکانے

ٹیڈے ویڑھے لگدن بابل ساڈے کوچیں والے پھیرے

اساں تیں توں کجھ نیس مگدیاں، نہ ساڈی توجھیل ہے کاٹی

بابل تیں تائیں بس ہکا زاری، اپنے صحن اگاڑتوں ساڈے پیر نہ میسیں (9)

جو لوگ اس دھرتی کا بھاگ اور سہاگ تھے اپنی مٹی کا بخت اور قسمت تھے وقت نے

انہیں قدموں تلے روند دیا ہے۔ نام نشان رکھنے والے لوگ بے نام ہو کر زندگی کی سانس پوری

کرتے دکھائی دیتے ہیں۔ ان لوگوں سے شناخت چھین لی گئی ہے۔ اپنی شناخت کو ڈھونڈتے

ہوئے یہ لوگ بے بسی اور بے سروسامانی کا نمونہ بن گئے ہیں۔ عاشق بزدار نے اپنی شاعری میں

ایسے بے نام لوگوں کو ان کی شناخت سے روشناس کرانے کی کوشش کی ہے۔

ساڈی کوئی اوقات نہ پچھو

حسرت تے ارمان نہ پھولو

اساں ایں دھرتی دے جائے

کل تانی تاں سب کجھ ہاسے

اج تاں بن گئیوں لریئے ماچھی مپے موہانے

اساں بدھیلو، لایاں لانے کپ تے، کھاریاں ٹوکرے و نڈوں

اساں چوڑھے، جلمیاں رمیاں لاون والے

اساں اوڈتے بھیل سڈبجوں

ساڈیاں دھیاں، دھیریں، بھینین، سڑکیں پتھر ڈھوون،

نگری نگری پنن والے پکھی واس فقیر سڈبجوں

اساں کنگر، دئے، کوٹانے، وہیر و ہاون والے، اساں رچھ نچاون والے

اساں موچی تہاڈیاں جتیاں سیون والے، اساں پولی تہاڈی بزم دی رونق

سائنگے

اساڈے پاگل پن دیاں ہن مشہور کہانیاں، اساں کمی، ڈوم، مراٹی

ساڈیاں جایاں سہرے گاؤں، گھر گھر وچ خوشیاں ڈے آون
 ول وی ڈوہ دیاں گنڈھڑیاں چاون، بکھتے ڈکھ دا انت نہ پاون
 ساڈی دھرتی دے سینے تے، رام کرے ہن مرلی وجے (10)

سرائیکی وسیب کا اپنا مخصوص جغرافیہ ہے۔ اپنا جداگانہ جغرافیہ اور انوکھا ادب ہے۔ قوم پرست شاعر اپنی دھرتی کے ساتھ محبت کا اظہار کرتا ہے یہاں وہ اپنے ردعمل کا بھرپور اظہار بھی کرتا ہے۔ شاعر کی یہ ارداس اور خواہش دھرتی کے ساتھ سچے عشق کا ثبوت ہیں۔ صبر، قناعت پسندی، صبر و شکر، رکھی سکھی کھانے والے اس دھرتی کے لوگ بھوکے تو مر سکتے ہیں لیکن کسی کے آگے دست سوال نہیں کر سکتے۔ اپنا حق کسی کو چھیننے نہیں دیتے اور کسی کے مال پر نظر نہیں رکھتے۔ سرائیکی شاعری کی روایت کا ایک بڑا علمدار سفیر لشاری ہے جو بیان کرتے ہیں۔

اساں بے فیض ساون توں کوئی سوغات نہیں منگدے
 جیڑھی وا چھڑ پٹے ایرے اوچھی برسات نہیں منگدے
 توں اتنا کر جو اسا کوں اپنے قد تو نڑیں رسائی ڈے
 خداوند اساں بے تیں کنوں درجات نہیں منگدے
 اساڈے خواب تعبیراں دی سک اچ کے تیں ہن
 اساں سکھ دی سحر منگدوں ڈکھاں دی رات نہیں منگدے
 اسا کوں توں مظفر خان تے احمد خان کھرل سمجھیں
 ہنیں ازما اساں سوچن کیہتے لمحات نہیں منگدے
 اساں ایں دور دے منصور ہیں سولی تے چڑھ ویسوں

سفیر اے حق اے حق منگدوں اساں خیرات نہیں منگدے (11)

عاجزی، انکساری اور نیاز مندی اس وسیب کی سماجی اور تہذیبی شناخت ہے۔ یہ رمز ہمارے خون میں شامل ہے۔ غرور، تکبر، فخر و غرور سے دور رہنے والے لوگوں کا اپنا الگ جہان ہوتا ہے۔ اس وسیب میں رہنے والے تمام لوگوں کی سوچ بے شک ایک جیسی نہیں ہوتی۔ اس وسیب کے زمیندار اور وڈیرے اپنے آپ کو اعلیٰ درجے کی مخلوق سمجھتے ہیں اور باقی غریب لوگوں کو کمتر اور حقیر جانتے ہیں۔ ان غریب لوگوں کی زندگی کا پل پل اذیت میں گذرتا ہے۔ ان تمام مصائب کے باوجود ان

کے لبوں پر مسکراہٹ موجود رہتی ہے چاہے ان کے دل زخموں سے چور چور ہوں۔ یہی روایت جدید سرائیکی شاعری کا سماجی و عصری منظر نامہ بنتی ہے۔ عزیز شاہد بیان کرتے ہیں۔

اساں پیت پریت دے پاندھڑی، اساڈے مونڈھیں مونجھ ملہار
اساں اندر نہیں مونجھڑے، اساڈے لب تے کھل مسکار
ساڈے گذرن پل پل اوکھڑے، سیر سو سو وہم و چار
اساڈی سک دے اپنے سیدھڑے، اساں اپنی مستی تار
اساں وسدی من دے واسٹری، ساڈے رشتے پار اروار
اساں کمی در دے باہٹریں، اساں فصلیں دے لئی ہار
اساں تھل دامان دے جھومری، اساڈے نال ء وقت ونگار (12)

جدید سرائیکی شاعری تخلیق اور فکری سطح پر انوکھا تجربہ دکھائی دیتی ہے، علامتوں اور استعاروں کے گھیر سے اس کو دوبارہ کھولا گیا ہے۔ کمی، کسی، غریب اور مزدور کی تصویر کشی بہت خوبصورت انداز میں کی گئی ہے۔ یہی لوگ دھرتی کا بھاگ سہاگ اور رونق ہیں۔ جدید سرائیکی شاعری کی عصری اور سماجی تاریخی روایت زندگی کے نئے دروا کرتی دکھائی دیتی ہے۔ جدید سرائیکی شعراء نے اپنے بیانیے کے لئے مختلف رنگوں کے الفاظ کو منتخب کیا ہے اور ان رنگوں سے خوبصورت تصویریں تراش کی ہیں۔ سرائیکی شعراء نے کلاسیکی روایت کے ساتھ بھی اپنا نانا تابتا برقرار رکھا ہے اور سماجی شعور کو سامنے رکھتے ہوئے جدت کو اپنی شاعری کا حصہ بھی بنایا ہے۔

References:

- * Lecturer, Department of Seraiki, Bagdad Aljadeed Campus, Islamia University Bahawalpur
- ** Assistant Professor, Department of Seraiki, Islamia University Bahawalpur
- *** PhD Research Scholar, Department of Seraiki, Islamia University Bahawalpur
- 1- I rshad Tonsovi- Nadi Naan Sanjook, (Multan: Seraiki area Study Center, 2006)89,90
- 2- Riffat Abbas- Probhary Hik Shehar Vichon(Multan: bekon box, 2002) 48,49
- 3- Khurram Bahawalpuri- Khayaban-e-Khurram (Bahawalpur Seraiki Adbi Majlis, 1986)27.
- 4- Ghulam Haider Khan Yateem Jatoi- Dure Yateem (Multan: Jhok Publishers 2014)57.
- 5- Yateem Jatoi- Kalam Mashmoola, Desi Sukhanwar (D.G Khan: Bazm-e- Akram, 2004)26,27.
- 6- Muhammad Saleem Khan Niazi- Muhabat Reet hy Sadi (Ahmadpur Shariqia: Bakhtawar Publications, 2009)102.
- 7- Hassan Raza Gardezi- Dhaby Dhureh (Multan: Bazm-e-Sqafat, 1979) 45,47.
- 8- As Above, P-27,28
- 9- Ashiq Buzdar- Qaidi Takhat Lahore dy (Multan: Jhok Publishers, 2014)75,76
- 10- As Above, P-102,103
- 11- Safeer Lashari- Asan Kherat nhi Mangdy (Ahmadpur Shariqia: Safeer Seraiki Adbi Sangat, 2001)43,44.
- 12- Aziz Shahib- Mann Darya Ty (D.G Khan: Fareed Seraiki Adbi Sangat, 1993)141.